

ગુજરાતી ભાષાનું^v વ્યાકરણ.

કિંમત પાણા બે આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૮-૧૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ

વિષય ૪૭૩૫:૬૪૬:૧-

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.
ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

રચનાર,
ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ,
બી. એ., બી. એસસી.
શિક્ષક-પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
ચીમનલાલ ચુવીલાલની કમ્પની,
માલ્ટીકઃ-ચીમનલાલ માણેકલાલ.
અમદાવાદ.

સન ૧૯૧૭ના ૨૫મા ઑક્ટ મુજબ આ પુસ્તક
કોપીરાઇટને માટે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

આવૃત્તિ ત્રીજી. પ્રત ૬૦,૦૦૦.

ઇ. સ. ૧૯૧૩.

સર્વ હક સ્વાધીન.

કિં. પોણા બે આના.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
શ્રી સત્યનારાયણ-સંગ્રહ

ક્ર. નં. ૧૦૭૧-૭૨

૪૯૧૪

“ શ્રી સત્યનારાયણ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પટેલ મોતીલાલ કાળીદાસે છાપ્યું.
ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટ પાસે-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

મે. હોપ સાહેબે બનાવેલા 'ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ' ને બદલે વ્યાકરણ શીખવવાની નવીન પદ્ધતિ અનુસાર ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું એક નવું વ્યાકરણ રચાવવાની મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણીખાતાને જરૂર જણાયાથી, નવીન પદ્ધતિસર એક નાનું વ્યાકરણ લખવાની એક સંપૂર્ણ યોજના તૈયાર કરી રજૂ કરવાનું મે. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબે પ્રે. રા. ટ્રે. કૉલેજના પ્રિન્સિપલ મે. કમળાશંકરભાઈને ફરમાવ્યું. આ ઉપરથી તેમણે વિષયવાર એક સંપૂર્ણ યોજના ઘડી કાઢી, મે. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબને રજૂ કરી આ યોજના તેઓ સાહેબને પસંદ પડી, અને તેને અનુસરી એક નાનું ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ લખવાનું કામ મે. કમળાશંકરભાઈની લલામણ ઉપરથી મને સોંપવામાં આવ્યું.

મે. કમળાશંકરભાઈની સંપૂર્ણ મદદ અને સૂચનથીજ આ વ્યાકરણ રચવા હું શક્તિમાન થયો છું.

આ નવીન વ્યાકરણ લખવામાં 'ગુજરાત શાળાપત્ર' માં આવેલા વિદ્વાતભરેલા અને મનન કરવા યોગ્ય વ્યાકરણને લગતા લેખોનો મેં સંપૂર્ણ દ્રષ્ટી ઉપયોગ કર્યો છે. આ બધા લેખોનો ઉપયોગ કરવા દેવા સાડ પણ પ્રે. રા. ટ્રે. કૉલેજના પ્રિન્સિપલ, અને 'ગુજરાત શાળાપત્ર' ના તન્ત્રી મે. કમળાશંકરભાઈનો જહર રીતે ઉપકાર માનવાની આ અમૂલ્ય તક મારે ગુમાવવી જોઈએ નહિ.

અમદાવાદ. }
 પ્રે. રા. ટ્રે. કૉલેજ ક્વાર્ટર્સ. } ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ,
 ૧૯૧૦.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાક્ય.....	૧-૨.	વિશેષણ.....	૩૯-૪૧
નામ અને ક્રિયાપદ.	૨-૩.	અવ્યય.....	૪૧-૪૫.
અક્ષરવિચાર.....	૩-૪.	વાક્યના પ્રકાર.....	૪૫-૪૮.
સ્વર.....	૪.	વાક્યપૃથક્કરણના	
વ્યંજન.....	૪-૬.	નમુના	૪૮-૫૧.
બારાખડી.....	૬-૮.	ઉભયાન્વયી અવ્યય..	૫૨.
નામ.....	૮-૧૦.	વિભક્તિઓ	૫૨-૫૬.
સર્વનામ.....	૧૦-૧૩.	ત્રીજી અને સાતમી	
જાતિ.....	૧૩-૧૫.	વિભક્તિ.....	૫૬-૫૭.
વચન	૧૫-૧૭.	કૃદંત.	૫૭-૫૮.
વિભક્તિ.....	૧૭-૨૦.	કાળ પ્રમાણે કૃદંતના	
નામનાં રૂપાખ્યાન..	૨૦.	પ્રકાર.	૫૮-૬૦.
સર્વનામનાં રૂપા-		મિશ્રકાળ.....	૬૦.
ખ્યાન.....	૨૦-૨૩.	સંયુક્ત ક્રિયાપદ....	૬૧.
ક્રિયાપદ.....	૨૩-૨૪.	છાંદાતુ વર્તમાનકાળ	૬૧-૬૨.
કર્તા અને ઉદ્દેશ્ય.	૨૪-૨૫.	વિશેષણ વિષે વિશેષ	
કાળ.....	૨૫-૨૭.	વિચાર.....	૬૨-૬૩.
અર્થ	૨૭-૨૮.	જોષ્ટિ એ	૬૩-૬૪.
પ્રયોગ.....	૨૮-૩૦.	પદ્મછેદના નમુના...	૬૫.
ધાતુ	૩૦-૩૨.	કેવળપ્રયોગી અવ્યય.	૬૫.
ક્રિયાપદના પદ્મછેદના		સમાસ.....	૬૫-૬૬.
નમુના.....	૩૨-૩૩.	સમાસના પ્રકાર....	૬૬-૬૮.
ઉદ્દેશ્ય	૩૩-૩૪.	સંધિ.....	૬૮
વિધેય.....	૩૪-૩૫.	સ્વરસંધિ	૬૮-૭૦.
વાક્યના ભાગ.....	૩૫.	વ્યંજનસંધિ.....	૭૦-૭૧.
પૃથક્કરણ.....	૩૬-૩૮.	નિરામચિહ્ન.....	૭૧-૭૫

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

વાક્ય.

‘ ગાય ચરે છે, ’ ‘ બેન રડે છે, ’ આમ બોલવાથી બોલવાનો અર્થ પુરેપુરો સમજાય છે; પરંતુ ‘ બેન ચોપડી, ’ ‘ બાપા ધરમાં, ’ ‘ માને જોઈને, ’ એ પ્રમાણે બોલવાથી બોલવાની મતલબ પુરી સમજાતી નથી. અધુરો અર્થ પુરો કરવા કંઈકે નીચે મુજબ બોલાય:—

‘ બેન ચોપડી વાંચે છે. ’

‘ બાપા ધરમાં નથી. ’

‘ માને જોઈને બાળક હરખાય છે. ’

વળી ‘ બેસો, ’ ‘ આવજો, ’ એમ એક શબ્દ બોલવાથી પણ કહેવાની મતલબ પુરી સમજાય છે.

એક કે એકથી વધારે શબ્દથી બોલનારનો પુરેપુરો અર્થ સમજી શકાય, ત્યારે વાક્ય બને છે. વાક્યના બે ભાગ.

‘ શિક્ષક આવ્યા, ’ ‘ બિલાડીએ ઉંદર પકડ્યો, ’ આ વાક્યોમાં કોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે ? ‘ શિક્ષક ’ અને

* ‘ વ્યાકરણ ’ શબ્દનો અર્થ એવો છે, કે દ્વયાક્રિયન્તે શબ્દા અનેનેતિ વ્યાકરણમ્, એટલે જે વડે શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ થાય તે વ્યાકરણ. અર્થાત્, પ્રકૃતિપ્રત્યયના વિભાગ દર્શાવી શબ્દોની ન્યુત્પત્તિ આપી હોય, તથા શુદ્ધ શબ્દોમાં જેવામાં આવતા નિયમો તેમજ તે શબ્દોનું વર્ગીકરણ, પ્રકાર, ઈત્યાદિ વિષયો પર જેમાં ચર્ચા કરી હોય તે ‘ વ્યાકરણ. ’

‘બિલાડી’ ને માટે શું કહેવામાં આવ્યું છે? ‘આવ્યા,’ અને ‘ઉંદર પકડ્યો,’ એમ. કોઈ પણ વાક્યના ત્યારે જે ભાગ થાય છે:—જેને માટે કહેવામાં આવ્યું હોય તે એક ભાગ, અને જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તે બીજો ભાગ.

વાક્ય. કોને માટે (ઉદ્દેશ્ય*) શું કહ્યું (વિધેય*)

૧. ઝાડ પડ્યું. ઝાડ. પડ્યું.

૨. છોકરો ગંધે છે. છોકરો. ગંધે છે.

૩. કુતરો રોટલો ખાય છે. કુતરો. રોટલો ખાય છે.

નામ.

જેને માટે કંઈક કહેવામાં આવે છે, તેનું કંઈક નામ પાડેલું હોય છે. નામ પાડવાથી પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ, વગેરે ઓળખાય છે. ‘માણસ,’ ‘મગનલાલ,’ ‘ઝાડ,’ ‘લાકડું,’ ‘બળ,’ ‘ગળપણ,’ વગેરે નામો છે. આમાં ‘માણસ’ ને ‘મગનલાલ’ એ પ્રાણીનાં નામ છે, ‘ઝાડ’ અને ‘લાકડું’ એ પદાર્થનાં નામ છે, ને ‘બળ’ ને ‘ગળપણ’ એ ગુણનાં નામ છે.

નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ, વગેરે ઓળખાય છે તે.

ક્રિયાપદ.

‘ઘોડો દોડે છે,’ આ વાક્યમાં ઘોડાને માટે ‘દોડે છે’ એમ કહ્યું છે. ઘોડો કંઈ કામ કે ક્રિયા કરે છે. ‘દોડે છે’ શબ્દથી આ ક્રિયા સમજાય છે.

*આ શબ્દો ત્રીજા ધોરણમાં શીખવવા નહિ. તેનો ખુલાસો આગળ ઉપર આવશે.

ક્રિયાપદ—જે પદ કે શબ્દથી કોઈ પણ જાતની ક્રિયા બતાવાય તે. ક્રિયાપદ એટલે ક્રિયા બતાવનારો શબ્દ.

ક્રિયાપૂરક.

‘ રામે માર્યો, ’ ‘ વાઘે ફાડી ખાધું, ’ ‘ સુધાર બનાવે છે, ’ આ પ્રમાણે બોલવાથી આ વાક્યોમાં થતી ક્રિયાના પુરેપુરા અર્થ સમજી શકાતા નથી. અધુરા અર્થ પુરા કરવા વાક્યોની અંદર ખીજા શબ્દો ઉમેરવાની જરૂર છે.

‘ રામે રાવણને માર્યો. ’

‘ વાઘે હુરણને ફાડી ખાધું. ’

‘ સુધાર મેજ બનાવે છે. ’

આ પ્રમાણે બોલવાથી ક્રિયાના અર્થ બરાબર સમજાય છે. ‘ રાવણ, ’ ‘ હુરણ, ’ અને ‘ મેજ, ’ એ શબ્દો ક્રિયાના અધુરા અર્થ પુરા કરે છે. આ શબ્દો ‘ નામ ’ છે. તેઓ ‘ ક્રિયાપૂરક ’* કહેવાય છે.

અક્ષરવિચાર.

શબ્દ અને અક્ષર.

‘ બેસો, ’ ‘ કચુતર ઊડ્યું, ’ ‘ પોપટ મરચું ખાધું, ’ ‘ આ અમારી નિશાળ છે. ’ આ વાક્યો તપાસતાં જણાશે કે તેમાં એક કે એકથી વધારે શબ્દો આવેલા છે. પહેલાં વાક્યમાં એક, ખીજામાં બે, ત્રીજામાં ત્રણ, અને ચોથામાં ચાર છે. હવે ‘ બેસો ’ એ શબ્દમાં ‘ બે, ’ અને ‘ સો ’

* નામ સિવાયના ખીજા શબ્દો પણ ‘ ક્રિયાપૂરક ’ તરીકે આવે છે, પણ તેનું વિવેચન આગળ ઉપર આવશે.

સ્વર.

એવા બે 'અક્ષર' છે, અને તેજ પ્રમાણે 'પોપટ' માં 'પો,' 'પ,' અને 'ટ,' મળી ત્રણ અને 'અમદાવાદ'-માં પાંચ અક્ષરો આવે છે 'છો,' 'જૂ,' વગેરે શબ્દ માત્ર એકજ અક્ષરના બનેલા છે. કોઈ પણ શબ્દ એક કે એકથી વધારે અક્ષરના બનેલા હોય છે.

સ્વર.

'અમદાવાદ' શબ્દ લો. આ શબ્દમાં પહેલા અક્ષરનો એટલે 'અ' નો ઉચ્ચાર એની મેળે કે આપોઆપ થઈ શકે છે. આજ પ્રમાણે 'આ,' 'ઇ,' 'ઈ,' 'ઉ,' 'ઊ,' 'એ,' 'ઐ,' 'ઓ,' 'ઔ,' ના ઉચ્ચાર પણ આપોઆપ થાય છે. એ અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવામાં ખીજા કોઈ પણ અક્ષરની મદદ લેવી પડતી નથી. આવા બધા અક્ષરોને 'સ્વર' કહે છે.

હસ્વ સ્વર.

હસ્વ (જેનો ઉચ્ચાર ટુંકો છે એવા) સ્વર.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, અને લૃ.

દીર્ઘ (જેનો ઉચ્ચાર લાંબો છે એવા) સ્વર.

આ, ઈ, ઊ, ઋ, ઐ, ઔ, ઓ, ઔ.

ઋ, ઋ અને લૃને સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વર ગણેલા છે. ગુજરાતી ભાષામાં એનો ઉપયોગ થોડો છે; ઋ ને લૃ ને નહિ જાણે છે.

વ્યંજન.

'અમદાવાદ' નો ઉચ્ચાર કરતાં 'અ' નો ઉચ્ચાર

કોઈ પણ અક્ષરની મદદ લીધા વિના થઈ શકે છે; પરન્તુ તેજ શબ્દના ખીજા અક્ષર 'મ' નો ઉચ્ચાર કરતાં 'મ'ની સાથે 'અ' ભેગાવીશું તોજ 'મ' એવો ઉચ્ચાર થશે, તેવીજ રીતે ખીજા અક્ષરો 'દા' 'વા' અને 'દ' નું સમજવું.

જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરતાં કોઈ પણ સ્વરની મદદ લેવી પડે છે-એટલે જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવા માટે તેની સાથે કંઈક વિશેષ આંજતું કે મેળવવું પડે છે તેને 'વ્યંજન' કહે છે.

કુલ વ્યંજન નીચે મુજબ છે:—

ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ઠ, ડ, ઢ, ડ, ળ, ત, થ, દ, ઢ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, અને ળ.

ક થી માંડી હ, સુધીના વ્યંજનો કંઠ કે ગળામાંથી બોલાય છે. તેવીજ રીતે ચ્ થી ઞ્ સુધીના તાળવામાંથી, ટ્ થી ળ્ સુધીના મૂર્ધાથી, ત્ થી ન્ સુધીના દાંતથી, પ્ થી મ્ સુધીના હોઠથી બોલાય છે. આમ હોવાથી આ સ્થાનો પ્રમાણે વ્યંજનોના નીચે મુજબ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે.

વર્ગ.

સ્થાન.

૧. ક વર્ગ-ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ (હ).....કંઠસ્થાન.
૨. ચ વર્ગ-ચ, છ, જ, ઝ, ઞ (ય, અને શ).તાલુસ્થાન.
૩. ટ વર્ગ-ટ, ઠ, ડ, ઢ, ળ (ર, પ, અને ળ).મૂર્ધાસ્થાન.
૪. ત વર્ગ-ત, થ, દ, ઢ, ન (સ અને લ).દાંતસ્થાન.
૫. પ વર્ગ-પ, ફ, બ, ભ, મ,..... બોહસ્થાન.

અર્ધસ્વર.

ય, ર, લ, અને વ, ના ઉચ્ચાર કંઠકિ સ્વર જેવા થાય છે, માટે તે 'અર્ધસ્વર' કહેવાય છે.

બારાખડી.

૧. ક + અ = કા.
૨. ક + આ = કા.
૩. ક + ઇ = કિ.
૪. ક + ઈ = કી.
૫. ક + ઉ = કુ.
૬. ક + ઊ = કૂ.
૭. ક + એ = કે.
૮. ક + ઐ = કૈ.
૯. ક + ઓ = કો.
૧૦. ક + ઔ = કૌ.

ઉપર બતાવ્યા મુજબ દસ અક્ષર થયા. તેમાં 'ક' અને 'કઃ' ઉમેરવાથી કુલ બાર થાય. એ બધા મળી બાર અક્ષર થયા, માટે તેને 'બારાક્ષરી' કે 'બારાખડી' કહે છે.

બારાખડી લખવામાં વ્યંજનની સાથે આખા સ્વર નહિ, પણ તેની અમુક અમુક નિશાનીઓજ જોડી દેવામાં આવે છે. નીચે નિશાનીઓ અને તેનાં નામો આપેલાં છે.

સ્વર.	નિશાની.	નિશાનીનું નામ.
અ.	નથી.	નથી.

(માટે બારાખડીમાં 'ક' ને કંઠિ નહિ 'ક' કહેવાય છે)

આ.	।	કાનો.
ઇ	િ	હસ્વ ઇ (હસ્વ અબજી).

ઈ.	૧	દીર્ઘ ઈ (દીર્ઘ અનુચ્છુ).
ઉ.	૨	હ્રસ્વ ઉ (હ્રસ્વ વરહુ).
ઊ.	૩	દીર્ઘ ઊ (દીર્ઘ વરહુ).
એ.	૪	એક માત્રા.
ઐ.	૫	બે માત્રા.
ઓ.	૬	કાનો માત્રા.
ઔ.	૭	કાનો બે માત્રા.
અં.	૮	અનુસ્વાર.
અઃ.	૯	વિસર્ગ.

અનુસ્વાર.

સ્વર ઉપર (જેમકે, અં, ઈ, ઉ, વગેરે) ને આવું (') ટપકું મૂકવામાં આવે છે તેને ' અનુસ્વાર ' (સ્વરની પાછળ બોલાય છે માટે) કહે છે.

વિસર્ગ.

સ્વર (અઃ વગેરે) પછી આવાં (:) બે ટપકાં મૂકવામાં આવે છે તેને ' વિસર્ગ ' કહે છે. આ ટપક ઉમેરવાથી અક્ષરનો ઉચ્ચાર છાતીમાંથી બહાર ફેંકાઈ જતો હોય એટલે ' હ્ ' જેવો થાય છે.

જોડાક્ષર.

' પ્ર ' એ ' પ્ ' ' ર્ ' અને ' અ ' નો બનેલો છે. ' ત્ર ' માં ' ત્ ' ' ર્ ' અને ' અ ' છે. તેવીજ રીતે ' ક્ષ ' માં ક્ + ષ્ + અ, અને ' જ્ઞ ' માં જ્ઞ + ઞ્ + અ, છે. ' ઘા ' માં ઘ્ + ઞ્ + આ છે.

બે કે બેથી વધારે વ્યંજનો સાથે આવી તેના એકજ અક્ષર બને, ત્યારે તે અક્ષરને જોડાક્ષર કહે છે.

અહપ્રાણ.

ક, ચ, ટ, ત, પ, વગેરે કેટલાક વ્યંજનોના ઉચ્ચાર કરતાં માલૂમ પડશે, કે તેના ઉચ્ચાર કરતાં થોડો શ્વાસ જોઈએ છે. આ કારણથી નીચેના વ્યંજનો 'અહપ્રાણ' કહેવાય છે.

ક, ચ, ટ, ત, પ; ગ, જ, ઠ, ડ, બ; ય, ર, લ, વ, ળ; ઙ, ઞ, ણ, ન, મ.

મહાપ્રાણ.

ખ, છ, ઠ, વગેરે કેટલાક વ્યંજનોના ઉચ્ચાર કરતાં વધારે શ્વાસ જોઈએ છે, માટે તેના વ્યંજનોને 'મહાપ્રાણ' કહે છે. નીચેના વ્યંજનો મહાપ્રાણ છે.

ખ, છ, ઠ, થ, ઙ; ઘ, ઝ, ઢ, ઘ, ભ; શ, ષ, સ, હ. ગ, જ, ડ, ઢ, બ; ઘ, ઝ, ઢ, ઘ, ભ; ઙ, ઞ, ન, મ; ય, ર, લ, વ, હ અને ળ; આ બધા વ્યંજનો 'મોષ' કહેવાય છે.

ક, ચ, ટ, ત, પ; ખ, છ, ઠ, થ, ઙ; શ, ષ અને સ, આ બધાને 'અમોષ' વ્યંજન કહેવામાં આવે છે.

નામ.

શરૂઆતમાં વાક્ય અને તેના બે મુખ્ય ભાગ 'ઉદ્દેશ્ય' અને 'વિષય' માટે કહ્યું છે. 'લાકડું સળગે છે,' 'મોતીલાલ હસે છે,' 'ગળપણુ વધારે છે,' આ વાક્યોમાં 'લાકડા,' 'મોતીલાલ,' અને 'ગળપણુ' વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણે શબ્દો નામ છે, પરંતુ તે નામ એકજ જાતનાં નથી. દરેક નામનો પ્રકાર હવે નક્કી કરીએ.

જે દરેક વસ્તુને માટે જ્યુદ્ધં જ્યુદ્ધં નામ હોય, તો નામની સંખ્યાનો પાર રહે નહિ, માટે એકજ જાતની અને સરખા ગુણવાળી વસ્તુઓનું-પ્રાણી કે પદાર્થનું-સાધારણ કે સામાન્ય નામ (બધી વસ્તુને લાગુ પડે એવું) ઠરાવેલું છે.

‘લાકડું સળગે છે’ એ વાક્યમાં ‘લાકડું’ સામાન્ય નામ છે. છોકરો, શહેર, પર્વત, મેજ, કાગળ, ઘઉં, સોનું, લશ્કર, વગેરે સામાન્ય નામો છે.

* સામાન્ય નામ જે નામ કોઈ આખા વર્ગને અથવા તે વર્ગની હરકોઈ વસ્તુને લાગુ પડે છે તે.

અ.

બ.

૧. છોકરો હસે છે.	૧. મોતીલાલ હસે છે.
૨. છોકરી ડાહી છે.	૨. ગંગા ડાહી છે.
૩. શહેર સુંદર છે.	૩. મુંબઈ સુંદર છે.
૪. પર્વત ઉંચો છે.	૪. હિમાલય ઉંચો છે.

આ બંને ખાનાં તપાસો. અ ખાનામાં ‘છોકરો,’ ‘છોકરી,’ ‘શહેર’ અને ‘પર્વત’ એ ‘ઉદ્દેશ્ય’ છે. આ ઉદ્દેશ્યથી કયા ખાસ છોકરા, છોકરી, શહેર, કે પર્વત વિષે કહ્યું છે તે સમજાતું નથી.

આ બધા શબ્દો એક વસ્તુ માટે તેમજ આખા વર્ગને માટે ઠરાવેલાં નામો છે.

બ ખાનામાં આપેલા શબ્દો ‘મોતીલાલ,’ ‘ગંગા,’ ‘મુંબઈ,’ અને ‘હિમાલય’ ઉદ્દેશ્ય છે. આ શબ્દોથી કઈ ચોક્કસ વસ્તુ-પ્રાણી કે પદાર્થ-વિષે કહ્યું છે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે.

* આને ‘નિતિવાચક’ પણ કહે છે. જે શબ્દ પ્રાણી કે પદાર્થની જાત ઓળખાવે છે તે ‘નિતિવાચક નામ’ કહેવાય.

આ અર્થના નામો 'વિશેષ નામ' કહેવાય છે.

એકજ પ્રાણી કે પદાર્થનું ખાસ નામ પાડેલું હોય છે તે 'વિશેષ નામ.'

'ગળપણુ વધારે છે,' 'લસ્કરે હિંમત બતાવી,' 'મને હરખ થયો,' 'તને ઊંધ આવે છે,' 'ઘોડીની ચાલ ઉતાવળી છે,' આ વાક્યો તપાસતાં જણાશે, કે 'ગળપણુ' અને 'હિંમત' એ ગુણનાં નામ છે. 'હરખ' એ લાગણીનું નામ છે; 'ઊંધ' સ્થિતિનું અને 'ચાલ' ક્રિયાનું નામ છે. જે નામો ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ, કે ક્રિયાનાં નામો છે તેને લાવવાચક કહે છે. ભાવ એટલેજ ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ, કે ક્રિયા.

સર્વનામ.

'છગનલાલે કહ્યું, કે છગનલાલ આજ જશે નહિ,' 'વનમાળીએ મગનલાલને કહ્યું, કે મગનલાલ વનમાળીને બોલાવતો હતો, એ વનમાળી જાણતો નહતો,' 'કેશવલાલ જતો હતો, તેવામાં કેશવલાલ પડી ગયો,' આ અર્થનાં વાક્યો કદંબાં દેખાય છે. એકનું એક નામ ફરી ફરીને વાપરવાને બદલે ઉપરનાં વાક્યો નીચે મુજબ બોલાય છે, ત્યારે બોલવું ઠીક લાગે છે. 'છગનલાલે કહ્યું, કે હું આજ જઈશ નહિ,' 'વનમાળીએ મગનલાલને કહ્યું, કે તું મને બોલાવતો હતો, એ હું જાણતો નહતો,' 'કેશવલાલ જતો હતો, તેવામાં તે પડી ગયો.'

ઉપરનાં વાક્યોમાં 'હું' 'તું' અને 'તે' સ્ખન્દો નામોને માટે વપરાયા છે, માટે તેને 'સર્વનામ' કહે છે.

નામને ઠેકાણે જે શબ્દ આવે છે તે સર્વનામ.

સર્વનામના પ્રકાર.

પુરુષવાચક સર્વનામ.

‘હું દાખલા ગણું છું,’ ‘તું ક્યારે ગણશે?’ ‘તે કોઈ દિવસ દાખલા ગણતો નથી,’ ‘અમદાવાદમાં દીવાસળી બને છે?’ ‘હા, તે અહીં બને છે.’ પહેલા વાક્યમાં બોલનાર માટે ‘હું’ બીજામાં જેની સાથે વાત કરી છે તેને માટે ‘તું’ અને ત્રીજા તેમજ પાંચમા વાક્યમાં બોલનાર કે તેની સાથે વાત કરનાર સિવાય બ્રાહ્મી કે પદાર્થ વિષે કહ્યું છે તેને માટે ‘તે’ વપરાયા છે. હું, તું, તે, વગેરે ‘પુરુષવાચક’ સર્વનામ કહેવાય છે.

પહેલો પુરુષ સર્વનામ. બીજો પુ. સ. ત્રી. પુ. સ.
હું, અમે, અમો, તું, તમે, તમો. તે, તેઓ.
આપણે, આપણે.

પ્રશ્નવાચક સર્વનામ.

‘કોણ આવ્યું?’ ‘શું કરો છો?’ આ વાક્યોમાં ‘કોણ’ અને ‘શું’ એ સર્વનામો પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાયાં છે. કોણ. શો, શી, શું, વગેરે ‘પ્રશ્નવાચક’ સર્વનામ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાતાં સર્વનામો ‘પ્રશ્નવાચક’ સર્વનામ કહેવાય છે.

સ્વવાચક સર્વનામ.

‘હું પોતે જઈશ,’ ‘તમે પોતે કર્યું,’ ‘રાજા પોતે ન્યાય આપે છે,’ પહેલા અને બીજા વાક્યમાં ‘પોતે’ શબ્દ સર્વનામ અને ત્રીજામાં નામની સાથે વપરાયો છે. ‘પોતે’ એ શબ્દ બોલનાર પોતાની જાતને માટે વાપરે

છે, માટે 'સ્વવાચક' સર્વનામ કહેવાય છે. 'સ્વ' એટલે પોતાની જાત.

દર્શક સર્વનામ.

'આ (છોકરાને બતાવીને) બોલ્યો.'

'પેલી (છોકરીને બતાવીને) હસે છે.'

'આ' નજીકની વસ્તુ-પ્રાણી કે પદાર્થ-માટે અને 'પેલી' જરા દૂરની વસ્તુને માટે વપરાય છે.

આ, એ, બોલ્યો, પેલો, વગેરે 'દર્શક' (બતાવનારાં) સર્વનામ કહેવાય.

અનિશ્ચિત સર્વનામ.

'હજી કોઈ નિશાળે આવ્યું નથી,' 'આમાં કંઈક છે,' 'કેટલાક તો એટલા ઉપર બેઠા હતા,' આમાં 'કોઈ,' 'કંઈક,' અને 'કેટલાક,' સર્વનામથી કોઈ નિશ્ચિત-નક્કી પ્રાણી કે પદાર્થ સમજાતો નથી. આવાં અનિશ્ચિત પ્રાણી કે પદાર્થ બતાવનારાં 'અનિશ્ચિત' સર્વનામ કહેવાય છે.

જે સર્વનામથી નિશ્ચિત પ્રાણી કે પદાર્થ નહિ, પણ મોઘમ એટલે ગમે તે કોઈએક પ્રાણી કે પદાર્થ સમજાય છે તે 'અનિશ્ચિત' સર્વનામ કહેવાય છે.

સંબંધી સર્વનામ.

'જે ખાડો ખોદે તે પડે,' 'જેવું વાવશે તેવું લણશે,' આ પ્રમાણે કહેવાને બદલે 'જે ખાડો ખોદે,' 'જેવું વાવશે,' એટલુંજ ફક્ત કહેવામાં આવે તો બોલેલા

શબ્દોની પાછળ હળુ ઇંધક કહેવાનું બાકી છે એમ સમજવું છે. ..

‘જે’ અને ‘જે’ ઉપરથી થએલાં ‘જેવું,’ ‘જેટલું,’ અને ‘જેવડું’ એ સંબંધી (સંબંધ રાખનારાં) સર્વનામો કહેવાય છે, કારણ કે તે વપરાય છે ત્યારે તેના સંબંધમાં કે તેની સાથે હંમેશાં ‘તે,’ ‘તેવું,’ ‘તેટલું,’ અને ‘તેવડું,’ ‘દર્શક સર્વનામ’ પણ અનુક્રમે વપરાય છે.

જાતિ.

નર જાતિ.

‘છોકરો’ દોડ્યો, ‘કાગડો’ બિડ્યો, ‘દડો’ ઝીલ્યો, ‘છોકરો,’ ‘કાગડો’ ને ‘દડો,’ નર કે પુરુષની જાતનાં નામ છે. આ નામો નરની પેઠે બોલાય છે, અને એને છેડે ‘ઓ’ આવેલો છે. નરની પેઠે બોલતાં નામને છેડે ઘણું કરી ‘ઓ’ આવે છે; પરન્તુ ‘છગનલાલ કૂદ્યો,’ ‘રાજા ગુસ્સે થયો,’ ‘હાથી ચાલ્યો,’ ‘લાડુ ખાધો,’ આ વાક્યો તપાસતાં માલૂમ પડે છે, કે જે શબ્દોને છેડે ‘ઓ’ નથી હોતો તે પણ નરની પેઠે બોલાય છે.

જે શબ્દો નરની પેઠે બોલાય છે, તે શબ્દો નર જાતિના છે, એટલે નરની જાતિના—વર્ગના—છ. નારી જાતિ.

‘છોકરી’ બિડી, ‘સાહી’ ઢળી, આમાં ‘છોકરી’ અને ‘સાહી’ નામો નારીની પેઠે બોલાય છે. એવા શબ્દોને છેડે ઘણું કરીને ‘ઈ’ આવે છે; પરન્તુ ‘વાત બની,’

‘બાધા રાખી,’ ‘જૂ નીકળા’ ‘હરડે ખાંડી,’ ‘જળો મૂકી,’ આ વાક્યોમાં વપરાયેલાં નામને છેડે ‘ઈ’ આવતી નથી, છતાં તે નારીની પેઠે બોલાય છે.

જે શબ્દો નારીની પેઠે બોલાય છે તે નારી જાતિના કહેવાય છે.

નાન્યતર જાતિ.

‘છોકરું રડ્યું,’ ‘ગાડું હાંક્યું,’ આ બંને વાક્યોમાં નામને છેડે ‘ઉ’ છે, અને તે નર કે નારીની પેઠે બોલાતાં નથી. ઘણું કરી આ જાતનાં નામને છેડે ‘ઉ’ આવે છે; પરંતુ ‘કલકત્તા મોટું છે,’ ‘મોતી પાણીદાર છે,’ ‘વસો નાનું છે,’ ‘લખનૌ પ્રખ્યાત શહેર છે,’ આ વાક્યોમાં નામને છેડે અનુક્રમે આ, ઈ, ઓ, અને ઔ છે.

નાન્યતર = ન + અન્યતર; જે શબ્દોની જાતિ અન્યતર-બેમાંથી એકે-નથી તે નાન્યતર જાતિના છે.

જે શબ્દો નર કે નારી જાતિના નથી, તે નાન્યતર જાતિના છે.

અમુક નામ નર, નારી, કે નાન્યતર જાતિનું છે તે ‘કેવો,’ ‘કેવી,’ કે ‘કેવું,’ લગાડવાથી જણાય છે; જેમકે, ‘કોળા’ (કેવો) ન૦, ‘પાટલાધો’ (કેવી) નારી૦, ‘ધર’ (કેવું) નાન્ય૦.

નર જાતિનાં નામોમાંથી નારી જાતિનાં નામો કેવી રીતે બનાવવાં ?

નર.

શેઠ.

નારી.

શેઠાણી.

કોળી.

કોળણુ, કોળેણુ.

કુતરો.

કુતરી.

આ દાખલા ઉપરથી સમજાય છે, કે નર જાતિનાં નામોને ' પ્રત્યય '* લગાડવાથી નારી જાતિ બને છે. અણુ, ઝેણુ, આણી, ણી, ડી, ઈ, વગેરે આવા પ્રત્યયો છે.

નર.

નારી.

બાપ.

મા.

પુરુષ.

સ્ત્રી.

કેટલાંક નામોની નારી જાતિ જુદીજ રીતે થાય છે.

નર જાતિમાંથી નારી જાતિનાં નામો પ્રત્યય લગાડવાથી કે તદ્દન જુદીજ રીતે થાય છે.

' સોપારી,' ' તમાકુ,' ' ચા,' આ અને બીજા કેટલાક શબ્દો પ્રાન્તિક ભેદને લીધે જુદી જુદી જાતિમાં વપરાય છે.

વચન.

' છોકરો,' ' લુગડું' આ ૩૫ ઉપરથી વસ્તુ એક છે એમ સમજાય છે. ' છોકરા,' ' છોકરાઓ,' ' લુગડાં,' કે ' લુગડાંઓ,' બોલવાથી વસ્તુ એકથી વધારે છે એમ માલૂમ પડી આવે છે. ' છોકરો' અને ' લુગડું' એ મૂળ રૂપોને પ્રત્યય લાગવાથી તેમાં બહુપણાનો અર્થ આવ્યો છે.

* પ્રત્યય (પ્રતિ + અય; ' ઈ' જતું ઉપરથી) એક કે વધારે અક્ષર શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેર પાડે છે તે. ' મનમાં,' ' ખાઈને,' આમાં ' માં,' અને ' ઈને,' એ પ્રત્યય છે.

‘ માણસ આવ્યો, ’ ‘ માણસ આવ્યાં, ’ ‘ મારા ઘરમાં એક પેટી છે, ’ ‘ તમારા ઘરમાં બે પેટી છે, ’ ‘ જાડ પડ્યું, ’ ‘ જાડ પડ્યાં, ’ આ વાક્યોમાં ‘ માણસ, ’ ‘ પેટી, ’ અને ‘ જાડ, ’ આ શબ્દો એક અથવા બહુ-પણાનો ખ્યાલ આપે છે. ‘ માણસ, ’ એક કે એકથી વધારે માણસ.

‘ માણસો, ’ ‘ પેટીઓ, ’ અને ‘ જાડો ’ એ રૂપો ઉપરથી પણ વસ્તુઓ અનેક છે એમ સમજાય છે.

જે શબ્દના રૂપમાં એકનો અર્થ હોય તે એક-વચન અને બહુનો અર્થ હોય તે બહુવચન.

જાતિ.	એકવચન.	બહુવચન.
નર.	છોકરો. લાડુ.	છોકરા—છોકરાઓ. લાડુ—લાડુઓ.
નારી.	પાટી.	પાટી—પાટીઓ.
નાન્યતર.	ઈંદું. ગામ.	ઈંડાં—ઈંડાંઓ. ગામ—ગામો.

ત્રણે જાતિના શબ્દોમાં મૂળ રૂપો બહુવચનમાં વપરાય છે, અથવા તે રૂપોને પ્રત્યય લગાડવાથી બહુવચન બને છે.

‘ ઘઉં ’ આવ્યા, ‘ બળીઆ નીકળ્યા. ’ અહીં વપરાએલાં નામો તેમજ બીજાં કેટલાંક નામો ગુજરાતીમાં બહુવચનમાંજ વપરાય છે.

‘ દૂધ પીધું, ’ ‘ તેલ ઢળ્યું, ’ ‘ અહુંકાર થયો, ’ આ વાક્યોમાં વપરાએલાં નામો તેમજ તેવાં બીજાં કેટલાંક નામો ઘણું કરી એકવચનમાંજ વપરાય છે.

સર્વનામનાં જાતિવચન.

સર્વનામ એ નામને ઠેકાણેજ વપરાય છે, તેથી નામનાં જે જાતિવચન હોય છે, તેજ સર્વનામનાં પણ હોય છે.

વિભક્તિ.

‘શિક્ષક પુસ્તક,’ ‘ચપ્પુ ઘડી,’ ‘ગોળી માર્યો,’ આ પ્રમાણે બોલવાનો કંઈ અર્થ થતો નથી. ‘શિક્ષકનું પુસ્તક’ ‘ચપ્પુથી ઘડી,’ ‘ગોળીએ માર્યો,’ આમ કહેવાથી શબ્દ વચ્ચેનો સંબંધ અને તેથી કહેવાનો મુદ્દો સમજાય છે. ‘શિક્ષક’ અને ‘પુસ્તક,’ એ બે નામો વચ્ચેનો સંબંધ ‘શિક્ષક’ ને ‘નું’ પ્રત્યય લગાડવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. ‘ચપ્પુ,’ નામ અને ‘ઘડી,’ ક્રિયાપદનો સંબંધ ‘ચપ્પુ’ને ‘થી’ પ્રત્યય લગાડવાથી સમજાય છે, અને તેજ પ્રમાણે ‘ગોળી,’ અને ‘માર્યો’નો સંબંધ ‘ગોળી’ને ‘એ’ પ્રત્યય લગાડવાથી સમજી શકાય છે.

વિભક્તિ-એટલે એક શબ્દનો બીજા સાથે સંબંધ દેખાડનારા પ્રત્યય કે તે સાથેના શબ્દોનાં રૂપ:—
જેમકે, ધરમાં માણસને, ગામથી, વગેરે.

સાત વિભક્તિઓ.

પહેલી વિભક્તિ.

‘છોકરો દોડે છે,’ ‘પવન ફૂંકે છે,’ આ વાક્યોમાં ‘છોકરો,’ અને ‘પવન.’ પહેલી વિભક્તિમાં છે. પહેલી વિભક્તિમાં આવેલા શબ્દોને પ્રત્યય લાગતા નથી. ‘છોકરો,’

અને 'પવન,' કર્તા છે, પ્રથમા વિભક્તિ કર્તા હોય છે, પણ કર્તા એ વિભક્તિનો અર્થ ન હોવાથી એ કર્તાર્થે પ્રથમા કહેવાતી નથી.*

બીજી વિભક્તિ.

'હું ગાણું છું,' 'રાજા બોલાવે છે,' આ પ્રમાણે બોલવાથી કેને માટે કહ્યું છે તેટલુંજ સમજાય છે. શું કહ્યું છે તે પુરેપુરું સમજાતું નથી. 'હું દાખલા ગાણું છું' 'રાજા પ્રધાનને બોલાવે છે,' એ પ્રમાણે 'દાખલા,' અને 'પ્રધાનને' શબ્દો ઉમેરવાથી એટલે કે ક્રિયાના અર્થ પુરા કરનાર શબ્દ, ક્રિયા જેના પર થાય છે એવી વસ્તુ બતાવનાર શબ્દ, ઉમેરવાથી વાક્યના અર્થ પુરેપુરા સમજાય છે. આ શબ્દને 'કર્મ' (કરેલું કે સાધેલું કામ) કહે છે. બીજી વિભક્તિનો અર્થ 'કર્મ' છે. બીજી વિભક્તિના શબ્દને પ્રત્યય લાગે કે ન પણ લાગે. 'ને' એ બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે.

ત્રીજી વિભક્તિ.

'છોકરીએ રૂમાલ ગુંથ્યો.' 'રામથી રાવણ મરાયો.' અહીં પહેલા વાક્યમાં ગુંથવાનું કામ કરનાર છોકરી છે. ક્રિયા કરનાર એટલે કર્તા 'છોકરી' ત્રીજી વિભક્તિમાં છે. તેમજ બીજા વાક્યમાં મારવાની ક્રિયા રામથી થાય છે, એટલે ક્રિયા કરનાર 'રામ' પણ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે. આ વિભક્તિના પ્રત્યય 'એ' તથા 'થી' છે.

'ગોળીએ કે ગોળીથી વાઘને માર્યો,' આ વાક્યમાં 'ગોળી' એ 'કરણ' છે, એટલે તેનાથી કંઈ કામ કરાયું છે. ત્રીજી વિભક્તિનો અર્થ 'કરણ' પણ છે.

* 'છોકરા' અને 'પવન'ની નિર્દેશવાચક પ્રથમા વિભક્તિ કહેવાય છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દ કહેવો તે. પહેલી વિભક્તિનો અર્થ માત્ર 'નિર્દેશ' છે.

ચોથી વિભક્તિ.

‘ શિષ્યે ગુરુને દક્ષિણા આપી, ’ ‘ ગુરુ ’ શબ્દની ચોથી વિભક્તિ છે; ‘ ને ’ એ ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ ‘ સંપ્રદાન ’ (આપવું) છે.
પાંચમી વિભક્તિ.

‘ ગરમીથી પાણી સુકાય છે. ’ ‘ અમદાવાદથી ગાડી હપડી. ’ પહેલા અને બીજા વાક્યમાં ‘ થી ’ પ્રત્યય પાંચમીનો છે. પહેલા વાક્યમાં તેનો અર્થ ‘ હેતુવાચક ’ અને બીજામાં ‘ અપાદાન ’ (છુટા પાવું) છે.
છઠ્ઠી વિભક્તિ.

‘ રાજાનો કુંવર, ’ સંબંધ એ આ વિભક્તિનો અર્થ છે.

નો, ની, તું, ના, નાં, એ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયો છે. તણા-ણી-ણું, કેરો-રી-રું, આ પ્રત્યયો છઠ્ઠી વિભક્તિના છે, પરન્તુ તે કવિતામાં વપરાય છે.
સાતમી વિભક્તિ.

‘ તે ગામડામાં રહે છે, ’ ‘ માથે પાઘડી છે, ’ આમાં ‘ માં, ’ અને ‘ એ ’ પ્રત્યયો સાતમી વિભક્તિના છે. સાતમી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ ‘ અધિકરણ ’ (સ્થળ) છે.

‘ મગનલાલ, અહીં આવ, ’ આ વાક્યમાં ‘ મગનલાલ ’ ને બીજા શબ્દો જોડે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. ‘ મગનલાલ ’ એ પ્રત્યય વિનાતું વિશેષ નામ છે, અને તે સંબોધનના એટલે બોલાવવાના અર્થમાં વપરાયું છે. આ અને આવી રીતે વપરાયેલાં બીજાં નામો ‘ સંબોધનાર્થે પ્રથમા’માં છે એમ કહેવાય.

‘વાડીમાંના મુળા,’ ‘ઘરમાંથી વીંછી નીકળ્યો,’
‘તેઓમાંનાંએ આ કામ કર્યું હશે,’ આમાં એત્રણ
વિભક્તિના પ્રત્યયો એક શબ્દને લાગેલા છે. કેઈ વેળા
એકજ શબ્દને એત્રણ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે.

નામ.

ઉંદારાંત નામ.

ઈંડું.

એકવચન.

બ વચન.

પ વિ. ઈંડું.	ઈંડાં-ઈંડાઓ.
બી. વિ. ઈંડું ઈંડાને.	ઈંડાં-ઈંડાને-ઈંડાંઓને.
ત્રી. વિ. ઈંડાએ-ઈંડે.	ઈંડાંએ-ઈંડે-ઈંડાંઓએ.
ચો. વિ. ઈંડાને (માટે, સાથે)	ઈંડાને-ઈંડાંઓને.
પાં. વિ. ઈંડાથી-થકી.	ઈંડાંથી-થકી. } ઈંડાંઓથી-થકી. }
છ. વિ. ઈંડાનો-ની-નું-ના-નાં.	ઈંડાંનો-ની-નું-ના-નાં. } ઈંડાંઓનો-ની-નું-ના-નાં }
સા. વિ. ઈંડામાં.	ઈંડાંમાં-ઈંડાંઓમાં.

સર્વનામ (હું)*

એકવચન.

બહુવચન.

પ. વિ. હું.

અમે-અમે.

બી. ,, મને.

અમને-અમનેને.

ત્રી. ,, મેં.

અમે-અમેએ.

* મુને, મુજને, મુજથી, અમેથી, મુજ, મજમાં, અને મુજમાં
રૂપો પણ વપરાય છે.

यो. ,, भने.	अभने-अभोने.
पां. ,, भाराथी-थकी.	अभाराथी-थकी, अभथी-थकी.
छ. ,, भारे-री-इं-रा-रां.	अभारे-री-इं-रा-रां.
सा. ,, भाराभां.	अभाराभां-अभभां.

आपलु.*

अडुवचन.

प. वि.	आपलु-आपलु.
थी. ,,	आपलुने.
त्री. ,,	आपलु.
यो. ,,	आपलु (भाटे, सा३).
पां. ,,	आपलुथी-थकी.
छ. ,,	आपलु-लु-लुं-लु-लुं.
सा. ,,	आपलुभां.

आप.

अडुवचन.

प. वि.	आप.
थी. ,,	आपने.
त्री. ,,	आपे.
यो. ,,	आपने (भाटे, सा३).
पां. ,,	आपथी-थकी.
छ. ,,	आपनो-नी-नुं-ना-नां.
सा. ,,	आपभां.

* 'आपलु आ काम करीशुं,' 'आपलु,' सर्वनामनां जेनी साथे वात करवाभां आवे छे, तेनो पलु सभावेश थाय छे. 'अभे गाम गया' अहो 'अभे' सर्वनाम जेवनारा पोताने भाटेन वापरें छे.

તે.

એકવચન.

બહુવચન.

પ. વિ. તે.	તે-તેઓ.
બી. ,, તેને.	તેમને-તેઓને.
ત્રી. ,, તેણે.	તેમણે-તેઓએ.
ચો. ,, તેને (માટે, સાથે).	તેમને-તેઓને.
પાં. ,, તેથી-થકી.	તેઓથી-થકી.
છ. ,, તેનો-ની-નું-ના-નાં.	તેમનો-ની-નું-ના-નાં. તેઓનો-ની-નું-ના-નાં.
સા. ,, તેમાં-તેનામાં.	તેઓમાં-તેમનામાં-તેઓનામાં.

‘જે’ અને ‘એ’નાં રૂપ ઉપર પ્રમાણે કરવાં.

પોતે.

એકવચન

અને

બહુવચન.

પ. વિ.	પોતે.
બી. ,,	પોતાને.
ત્રી. ,,	પોતે.
ચો. ,,	પોતાને (માટે, સાથે).
પાં. ,,	પોતાથી-થકી.
છ. ,,	પોતાનો-ની-નું-ના-નાં.
સા. ,,	પોતામાં.

કોણ.

એકવચન.	બહુવચન.
૫. વિ.	કોણ.
બી. „	કોને. ૧
ત્રી. „	કોણે. ૨
ચો. „	કોને. ૩ (માટે, સાર).
પાં. „	કોનાથી-થકી. ૪
છ. „	કોનો-ની-નું-ના-નાં. ૫
સા. „	કોનામાં. ૬

અકર્મક અને સકર્મક ક્રિયાપદ.

‘ લાકડું સળગે છે, ’ ‘ મગનલાલ હસે છે, ’ ‘ ઢોલ ઉછળ્યો, ’ આ વાક્યોમાં ક્રિયાનો અર્થ પુરેપુરો સમજાય છે. આમાં ક્રિયાનું પૂરક એટલે કર્મ નથી.

‘ સળગે છે, ’ ‘ હસે છે, ’ ‘ ઉછળ્યો, ’ અને આવાં બીજાં ક્રિયાપદો કર્મ વિનાનાં એટલે ‘ અકર્મક ’ છે.

અકર્મક-(અ+કર્મ+ક.). જેને કર્મ નથી તે. ‘ દેવદત્ત ચોખ્ખા રાંધે છે, ’ ‘ ભિખારી રોટલો ખાય છે, ’ ‘ મેં તેને દક્ષિણા આપી, ’ આ વાક્યોમાં ‘ રાંધે છે, ’ ‘ ખાય છે, ’ અને ‘ આપી ’ એ ક્રિયા છે, અને ‘ ચોખ્ખા, ’ ‘ રોટલો, ’ અને ‘ તેને દક્ષિણા ’ એ કર્મ છે.

૧. કેને, કોણને.

૨. કોણે.

૩. કેને—કોણને.

૪. કોણથી-થકી, કેનાથી-થકી.

૫. કેનો—ની—નું—ના—નાં.

૬. કેનામાં, કોણમાં, કેમાં.

આવાં રૂપો પણ કોઈ કોઈ સ્થળે વપરાય છે.

સકર્મક- (સ+કર્મ+ન+ક). જેને કર્મ હોય તે.

પ્રધાન અને ગૌણ કર્મ.

‘ શિક્ષકે શિષ્યને પ્રશ્ન પૂછ્યો, ’ ‘ માએ છોકરાને વાત કહી, ’ આ બંને વાક્યોમાં ક્રિયાપદને એ કર્મ છે. ‘ શિષ્યને, ’ અને ‘ પ્રશ્ન, ’ એ ‘ પૂછ્યો ’ ક્રિયાપદનાં, અને ‘ છોકરાને, ’ અને ‘ વાત ’ એ ‘ કહી ’ ક્રિયાપદનાં કર્મ છે. આવાં ક્રિયાપદો ‘ દ્વિકર્મક ’—(એ કર્મવાળાં) કહેવાય છે. આ એ કર્મમાંથી એક ‘ પ્રધાન ’ અને બીજું ‘ ગૌણ ’ છે. જેના ઉપર પૂછવાની અને કહેવાની ક્રિયા લાગુ પાડી છે તે ‘ ગૌણ ’ અને જે પૂછ્યું અને કહ્યું છે તે ‘ પ્રધાન ’ કર્મ.

કર્તા અને ઉદ્દેશ્ય.

‘ મગનલાલ દોડે છે, ’ ‘ કુતરો ભસે છે, ’ આ વાક્યોમાં ‘ મગનલાલ ’ અને ‘ કુતરો ’ ક્રિયાના કરનાર એટલે કર્તા છે. ‘ મગનલાલ ’ અને ‘ કુતરો ’ ને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે, માટે તે બંને નામો ‘ ઉદ્દેશ્ય ’ પણ છે. ‘ મારાથી ચોપડી લખાઈ, ’ ‘ તમારાથી કાગળ વંચાયો, ’ ‘ તેનાથી નુકસાન કરાયું ’ આ વાક્યોમાં ‘ ચોપડી, ’ ‘ કાગળ, ’ અને ‘ નુકસાન ’ થી કંઈ પણ ક્રિયા થતી નથી, એટલે તે નામો કર્તા કે ક્રિયાનાં કરનાર નથી. ‘ ચોપડી, ’ ‘ કાગળ, ’ અને ‘ નુકસાન ’ ને ઉદ્દેશીને ‘ લખાઈ, ’ ‘ વંચાયો, ’ અને ‘ કરાયું ’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે, માટે તે ત્રણે નામો ‘ ઉદ્દેશ્ય ’ કહેવાય. કર્તા ઉદ્દેશ્ય હોય, પણ દરેક ઉદ્દેશ્ય કર્તા નથી.

કાળ.

ક્રિયાપદોનાં રૂપો ઉપરથી અમુક ક્રિયા થાય છે એવું જાન થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ક્યારે થાય છે તે પણ જણાય છે. ‘હું કાગળ લખું છું,’ અહીં ‘લખું છું’ રૂપ ઉપરથી લખવાની ક્રિયા ચાલુ છે એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે.

‘ મેં કાગળ લખ્યો,’ અહીં ‘લખ્યો’ રૂપ ઉપરથી લખવાની ક્રિયા થઈ ગઈ છે એવું, અને ‘ હું કાગળ લખીશ,’ એમાં ‘લખીશ’ રૂપ ઉપરથી લખવાની ક્રિયા હજી થવાની છે એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે. કાળ એટલે વખત; અમુક ક્રિયા થાય છે, થઈ ગઈ છે, કે થવાની છે, એ ક્રિયાપદના ‘કાળ’ ઉપરથી જણાય છે.

વર્તમાન* કાળ.

‘ બાળક કાગળ ફાડે છે,’ ‘ વાંદરો ફૂટે છે,’ ‘ સુરજ ઊગે છે,’ આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદોનાં રૂપ ઉપરથી જણાય છે કે ક્રિયા ચાલુ છે.

વર્તમાન એટલે ચાલુ કે ચાલતો; ચાલતો વખત ખતાવનાર ક્રિયાપદ વર્તમાન કાળમાં કહેવાય છે.

ભૂત કાળ.

‘ સુરજ આથમ્યો,’ ‘ ચંદ્ર ઊગ્યો,’ ‘ અજવાળું થયું,’ આ વાક્યોમાં ક્રિયા થઈ ગઈ છે એવું સમજાય છે. ભૂત એટલે થઈ ગયેલો; થઈ ગયેલો વખત ખતાવનાર ક્રિયાપદ ભૂતકાળમાં કહેવાય છે.

* ‘વર્તમાન,’ અને ‘વર્તમાન,’ ‘કર્તા,’ અને ‘કર્તા,’ વગેરે બંને રૂપો શુદ્ધ છે.

ભવિષ્ય કાળ.

‘વાળં વાગશે,’ ‘વરઘોડો નીકળશે,’ ‘ગમત પડશે,’ આ વાક્યોમાં બધી ક્રિયા હવે પછી થવાની છે એ ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉપરથી ખુલ્લું છે.

ભવિષ્ય એટલે થવાનો કે આવવાનો; આવવાનો વખત બતાવનાર ક્રિયાપદ ભવિષ્ય કાળમાં કહેવાય છે.

‘પડ’ ધાતુનાં ત્રણે કાળનાં રૂપો.

વર્તમાન કાળ.

નર, નારી, અને નાન્યતર જાતિ.

એકવચન.

બહુવચન.

પહેલો પુરુષ. હું પડું છું.	અમે પડીએ છીએ.
બીજો „ તું પડે છે.	તમે પડો છો.
ત્રીજો „ તે પડે છે.	તેઓ પડે છે.

ભૂત કાળ (ત્રણે પુરુષમાં).

એકવચન.

બહુવચન.

નર જાતિ	પડ્યો.	પડ્યા.
નારી જાતિ.	પડી.	પડ્યાં.
નાન્યતર જાતિ	પડ્યું.	પડ્યાં.

ભવિષ્ય કાળ.

નર, નારી, અને નાન્યતર.

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો	પુરુષ. પડીશ.	પડીશું.
બીજો	„ પડીશ, પડશે.	પડશો.
ત્રીજો	„ પડશે.	પડશે.

‘ છ ’ ધાતુનાં રૂપો.

વર્તમાન કાળ.

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો	પુ૦ હું છું.	અમે છીએ.
બીજો	પુ૦ તું છે, છું.	તમે છો.
ત્રીજો	પુ૦ તે છે.	તેઓ છે.

આ ક્રિયાપદનાં વર્તમાન કાળ સિવાયનાં બીજા કાળનાં રૂપો થતાં નથી. બીજા કાળમાં ‘ છ ’ ને અહલે ‘ હો ’ ધાતુ વપરાય છે.

અર્થ.

નિશ્ચયાર્થ.

‘ હું લખું છું ’ ‘ તમે લખ્યું, ’ ‘ તે કરશે, ’ ‘ અમે કરેલું છે, ’ ‘ તે કરવાનો છે, ’ આ બધાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદ નિશ્ચય બતાવે છે.

સંશયાર્થ.

‘હું હોઉં,’ ‘તમે કર્યું હોય,’ ‘તેણે કર્યું હશે,’
‘જો તું જાત તો સાઈં થાત,’ આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનાં
રૂપો નક્કીપણું બતાવતાં નથી, પણ સંશય કે સંકેત
બતાવે છે.

આજ્ઞાર્થ.

‘જાઓ,’ ‘તું કર,’ ‘પધારજો,’ ‘પરમેશ્વર તમાઈં
બહું કરો,’ ‘છોકરાંઓએ માબાપની આજ્ઞા પાળવી,’
આ વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉપરથી આજ્ઞા, ઉપદેશ,
આશીર્વાદ, પ્રાર્થના, વગેરેનું ભાન થાય છે.

નિશ્ચય, સંશય, કે આજ્ઞાનો અર્થ બતાવનાર
ક્રિયાપદના રૂપને ક્રિયાપદનો તે તે ‘અર્થ’ કહે છે.

પ્રયોગ.

‘કરું છું,’ ‘કરો છો,’ ‘કરે છે,’ એ રૂપો ઉપરથી
કર્તાનું ભાન થાય છે. ‘કરાય છે,’ ‘ગવાય છે,’ એ રૂપો
ઉપરથી કર્તાનું નહિ પણ કર્મનું ભાન થાય છે.

કર્તારિ પ્રયોગ.

‘કરું છું,’ ‘મોતીલાલ જાય છે,’ ‘હું ચોપડો,
કવિના, કે ગીત લખું છું,’ અહીં વપરાએલાં ક્રિયાપદનાં રૂપો
કર્તાનો બોધ કરે છે. પ્રયોગ એટલે વપરાશ.

ક્રિયાપદનો કર્તાના અર્થમાં વપરાશ હોય, ત્યારે તેનો પ્રયોગ કર્તારિ (કર્તાના અર્થમાં) કહેવાય.

કર્મણિ પ્રયોગ.

‘ કરાયો,’ ‘ લખાયું,’ ‘ કરાશે,’ ‘ મેં ચોપડો લખ્યો,’ ‘ મારાથી ચોપડી લખાઈ,’ અહીં બધાં ક્રિયા-પદોનાં રૂપો કર્મનો બોધ કરે છે; એટલે તેનાં જાતિ વચન, અને પુરુષ કર્મ પ્રમાણે ફરે છે.

ક્રિયાપદનો કર્મના અર્થમાં વપરાશ હોય, ત્યારે તેનો પ્રયોગ (વપરાશ) કર્મણિ (કર્મના અર્થમાં) કહેવાય.

ભાવે પ્રયોગ.

‘ જવાય છે,’ (જવાનું કે જવું થાય છે) ‘ મને ગમે છે,’ ‘ તમને ભાવતું નથી,’ આ બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો ઉપરથી કર્તા કે કર્મનો બોધ થતો નથી, માત્ર ક્રિયાનો અર્થ સમજાય છે.

ભાવે (ભાવના-ક્રિયાના-અર્થમાં) પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ હંમેશાં ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતર જાતિ, અને એકવચનમાં આવે છે.

‘ પ્રયોગ ’ શોધી કાઢવા માટે એક સરળ યુક્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપો કર્તા પ્રમાણે, કર્મ પ્રમાણે, કે ભાવ પ્રમાણે ફરે છે તે શોધી કાઢવું.

‘ છોકરો ગયો,’ પણ ‘ છોકરી ગઈ,’ ‘ છોકરું ગયું,’

આમાં ક્રિયાપદનાં રૂપો કર્તાના ફરવાથી ફરે છે, માટે પ્રયોગ કર્તરિ છે.

‘ મેં શેટલો ખાધો,’ પણ ‘ મેં મગફળા ખાધી,’ ‘ જમફળ ખાધું,’ અહીં ક્રિયાપદનાં રૂપો કર્મ પ્રમાણે ફરે છે, માટે પ્રયોગ કર્મણિ.

‘ પેટમાં દુઃખે છે,’ ‘ મને અહીં ફાવતું નથી,’ અહીં ક્રિયાપદનાં રૂપો કર્તા કે કર્મ બેમાંથી એકે પ્રમાણે ફરતાં નથી.

જે શબ્દ પ્રમાણે ક્રિયાપદને જનિવચન લાગે તેને ‘ ક્રિયાનાથ ’ (ક્રિયાનો ધણી અર્થાત, ક્રિયા ઉપર કાબુ ધરાવનાર કે ક્રિયાપદના રૂપને પોતા પ્રમાણે ફેરવનાર) કહે છે.

ધાતુ એટલે શું ?

‘ આપે છે,’ ‘ આપતો,’ ‘ આપવું,’ ‘ આપેલું,’ ‘ અપાયું,’ ‘ અપાશે,’ આ બધાનું મૂળ ‘ આપ ’ છે; તેમજ લખ્યું, લખતો, લખશે, લખેલું, વગેરેમાં ‘ લખ ’ એ મૂળ છે.

જે મૂળ ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે તે મૂળનું નામ ‘ ધાતુ.’

મૂળ ધાતુ અને સાધિત ધાતુ.

‘ કર,’ ‘ લખ,’ ‘ રમ,’ ‘ પડ,’ વગેરે ‘ મૂળ ધાતુ ’ કહેવાય છે. આ ધાતુને પ્રત્યય લાગવાથી જે રૂપો થાય

છે તેને 'સાધિત ધાતુ' કહે છે:—જેમકે, ' કરાવ, ' ' રમાડ, ' ' પાડ. ' વગેરે.

' પાડ, ' ' કરાવ, ' ' લખાવ, ' વગેરે ' પ્રેરક કે પ્રયોજ્ય ' ધાતુ કહેવાય છે. ' કરાવરાવ, ' ' લખાવરાવ, ' વગેરે રૂપો એવડાં પ્રેરક કે પ્રયોજ્ય છે. મૂળ ધાતુ ઉપરથી જેટલાં રૂપો થાય છે તેટલાં પ્રયોજ્ય ધાતુ ઉપરથી પણ થાય છે:—જેમકે ' ચાલું છું, ' ' ચલાવું છું, ' ' ચાલ્યો, ' ' ચલાવ્યો, ' ' ચાલીશ, ' ' ચલાવીશ, ' ' ચાલતો, ' ' ચલાવતો, ' વગેરે.

મૂળ ધાતુ* —કર્તરિ —' હું કામ કરું છું. '

પ્રયોજ્ય ધાતુ— ,, —' હું કામ કરાવું છું. '

મૂળ ધાતુ—કર્મણિ—' મેં કામ કર્યું. '

' મારાથી કામ કરાવું. '

પ્રયોજ્ય ધાતુ—કર્મણિ—' મેં કામ કરાવ્યું. '

' મારાથી કામ કરાવાયું. '

* ' મૂળભેદ, ' ' પ્રેરકભેદ, ' એ પ્રમાણે ક્રિયાપદના ભેદ પાડવાની જરૂર નથી; કારણ કે ઉપરના દાખલાથી સમજશે કે જેને ' મૂળભેદ ' કહેવામાં આવે છે તે ' મૂળ ધાતુ ' છે, અને ' પ્રેરકભેદ ' તે ' પ્રેરક કે પ્રયોજ્ય ધાતુ ' છે. જેને ' મૂળભેદ ' કહે છે તે કર્તરિ રચના છે, અને જેને ' સહભેદ ' કહે છે તે ' કર્મણિ કે ભાવે રચના ' છે. સહતા, શક્યતા, યોગ્યતા, વગેરે જે અર્થો સહભેદને લાગુ પડેલા છે તેના ' કર્મણિ રચના 'માં સમાવેશ થાય છે.

મૂળ ધાતુ— ભાવે — ‘ મારાથી બેસાયું.’

પ્રયોજ્ય „— કર્મણિ— ‘ મારાથી નંગ બેસાડાયું.’

„ „— ભાવે. ‘ મારાથી તેને મરાવાયું નહિ.’

ક્રિયાપદના પદ્મછેદના નમુના.

૧. છગન રડે છે.

‘ રડે છે ’ અકર્મક ક્રિયાપદ, ‘ રડ ’ ધાતુ, વર્તમાન કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા ‘ છગન,’ ક્રિયાનાથ કર્તા, ત્રીજો પુરુષ, નર જાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૨. બેન ગીત ગાય છે.

‘ ગાય છે.’ સકર્મક ક્રિયાપદ, ‘ ગા ’ ધાતુ, વર્તમાન કાળ, નિશ્ચયાર્થ કર્તા ‘ બેન,’ કર્મ ‘ ગીત,’ ક્રિયાનાથ ‘ બેન,’ ત્રીજો પુરુષ, નારી જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૩. લલીતા પાઠ શીખી.

‘ શીખી.’ સકર્મક ક્રિયાપદ, ‘ શીખ ’ ધાતુ, ભૂત કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા ‘ લલીતા,’ કર્મ ‘ પાઠ,’ ક્રિયાનાથ કર્તા, ત્રીજો પુ૦, નારી જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૪. ભાઈએ ગીત ગાયું.

‘ ગાયું.’ સકર્મક ક્રિયાપદ, ‘ ગા ’ ધાતુ, ભૂત કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા ‘ ભાઈએ,’ (કર્તૃવાચક ત્રીજી) કર્મ ‘ ગીત,’ ક્રિયાનાથ ગીત, ત્રીજો પુ૦, નાન્યતર જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

૫. મારાથી ચોપડી લખાઈ.

‘લખાઈ.’ સકર્મક ક્રિયાપદ, લખ ધાતુ, ભૂત કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા ‘મારાથી,’ ક્રિયાનાથ ચોપડી, ત્રીજો પુ૦, નારી જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

૬. અમે કામ કરાવીએ છીએ.

‘કરાવીએ છીએ.’ સકર્મક ક્રિયાપદ, ‘કર’ ધાતુનું પ્રયોજ્ય રૂપ, વર્તમાન કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા ‘અમે,’ કર્મ ‘કામ,’ ક્રિયાનાથ કર્તા, પહેલો પુ૦, નર જાતિ બહુવચન, સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૭. કડીઆથી ભીંત પડાવરાવાઈ.

‘પડાવરાવાઈ.’ સકર્મક ક્રિયાપદ, ‘પડ’ ધાતુનું દ્વિત્વ (બેવકું) પ્રયોજ્ય રૂપ, ભૂત કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા ‘કડી-આથી’ ક્રિયાનાથ ‘ભીંત’, ત્રીજો પુ૦, નારી જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

૮. મને અહીં ગમશે.

‘ગમશે.’ અકર્મક ક્રિયાપદ, ‘ગમ’ ધાતુ, ભવિષ્ય-કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા ક્રિયાનો ભાવ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુ૦, નાન્યતર જાતિ, એકવચન ભાવે પ્રયોગ.

ઉદ્દેશ્ય.

અત્યારે સુધી સાદામાં સાદા ‘ઉદ્દેશ્ય’ વિષે કહ્યું છે. ‘રાજા જાય છે,’ ‘બિલાડીએ ઉદરને પકડયો,’ આ બે વાક્યમાં ‘રાજા,’ અને ‘બિલાડીએ’ એ બંને શબ્દો સાદા ઉદ્દેશ્ય છે.

ઉદ્દેશ્ય (ઉદ્ + દિશ્ + ય) એટલે જેને ઉદ્દેશીને કે મનમાં આણીને કહેવામાં આવ્યું હોય તે.

ઉપરનાં બંને વાક્યોને 'પરોપકારી રાજા જાય છે,' 'ઘોળા બિલાડીએ ઉંદરને પકડ્યો,' એ પ્રમાણે ફેરવી બોલવાથી સમજાય છે, કે ઉદ્દેશ્ય 'રાજા,' અને 'બિલાડી,' સાથે વધારાના શબ્દો 'પરોપકારી,' અને 'ઘોળા,' ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

આ વધારાના શબ્દો ઉદ્દેશ્યવર્ધક કહેવાય છે. 'ઉદ્દેશ્ય,' અને ઉદ્દેશ્યવર્ધક' મળી 'ઉદ્દેશ્યપક્ષ' બને છે. 'પરોપકારી રાજા,' અને 'ઘોળા બિલાડીએ,' એ ઉદ્દેશ્ય-પક્ષ' કહેવાય.

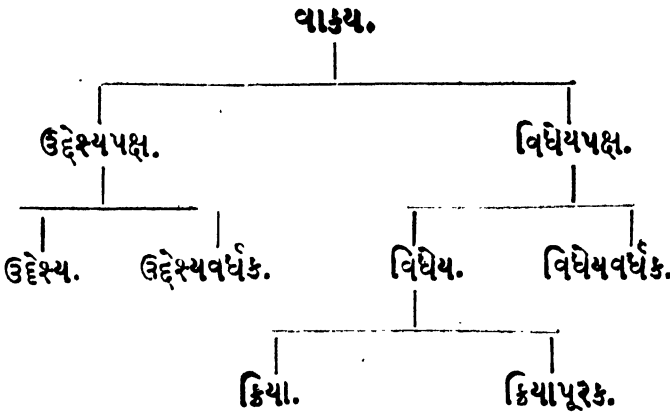
'પરોપકારી રાજા જાય છે,' 'ઘોળા બિલાડીએ ઉંદરને પકડ્યો,' 'તે ગાંડો થઈ ગયો,' 'રાજાએ તેને પ્રધાન નીમ્યો,' આ વાક્યોમાં 'જાય છે,' 'પકડ્યો,' 'થઈ ગયો,' અને 'નીમ્યો,' એ ક્રિયા છે, અને 'ઉંદરને,' 'ગાંડો,' અને 'તેને પ્રધાન' એ ક્રિયાપૂરક છે. 'ઘોળા બિલાડી,' 'તે,' અને 'રાજા,' વિષે શું કહ્યું છે? 'ઉંદરને પકડ્યો,' 'ગાંડો થઈ ગયો,' અને 'તેને પ્રધાન નીમ્યો,' એ પ્રમાણે કહ્યું છે, માટે તે 'વિધેય' છે.

વિધેય (વિ + ધા + ય) એટલે કહેવા યોગ્ય; ઉદ્દેશ્યને વિષે જે કાંઈ કહેવું હોય તે. 'તે ગાંડો થઈ ગયો,' આ વાક્યમાં 'ગાંડો' ક્રિયાનો અર્થ પુરો કરે છે, માટે તે 'ક્રિયાપૂરક' છે, પણ તે 'કર્મ' નથી. બિલાડીએ ઉંદરને પકડ્યો,' એમાં ઉંદર' શબ્દ ક્રિયાપૂરક, કર્મ છે. દરેક કર્મ ક્રિયાપૂરક છે, પણ દરેક ક્રિયાપૂરક કર્મ નથી, એ ઉપરના દાખલાથી સમજાય છે.

‘ ઘોળી બિલાડીએ ઉંદરને પકડ્યો,’ એમ કહેવાને બદલે ‘ ઘોળી બિલાડીએ રાતે ધણી ઝડપથી ઉંદરને પકડ્યો,’ એમ કહેવાથી ‘ વિધેય’માં કંઈક વધારો થાય છે. ‘ રાતે,’ અને ‘ ધણી ઝડપથી,’ એ ‘ વિધેય’ ના વધારાના શબ્દો છે. તે ‘ વિધેયવર્ધક ’ કહેવાય છે.

‘ વિધેય,’ અને ‘ વિધેયવર્ધક ’ મળી ‘ વિધેયપક્ષ ’ બને છે. ઉપરના વાક્યમાં ‘ રાતે ધણી ઝડપથી ઉંદરને પકડ્યો ’ એ ‘ વિધેયપક્ષ ’ છે.

આટલા વિવેચન ઉપરથી વાક્યના બુદ્ધા ભાગ કેમ પાડવા તે સમજાય છે. વાક્યનું પૃથક્કરણ (પૃથક્ + કરણ) કરવું એટલેજ વાક્યના ભાગ પાડી ખતાવવા.

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્ય.	વિધેય.
૧. જાઓ.	તમે. (અધ્યાહાર)	જાઓ.
૨. પરમેશ્વર છે.	પરમેશ્વર.	છે.
૩. છોકરો દોડતો નથી.	છોકરો.	દોડતો નથી.

ક્રિયા. ક્રિયાપૂરક.
આય છે. રોટલી.

૪. છોકરો રોટલી આય છે. x
૫. એ વ્યાધળા છોકરાએ આઠ મે વ્યાધળા. છોકરાએ. આઠ મોટી રોટલી ખાધી. આઠ મોટી રોટલી.
૬. મારા ડાકાનો છોકરો મગન, મારા ડાકાનો છોકરો મગન. બોલાવે છે. મારા મામાના છોકરા મારા મામાના છોકરા છગનને. છગનને.
૭. રાજા આજ્ઞાસુને દક્ષિણા આપે છે. દક્ષિણા (પ્રધાનકર્મ) આજ્ઞાસુને (ગૌણકર્મ)
૮. કર્ણ નેવા ઉદાર રાજાએ કર્ણ નેવા ઉદાર. આપી. દક્ષિણા (પ્રધાનકર્મ) વિદ્વાન આજ્ઞાસુને દક્ષિણા વિદ્વાન આજ્ઞાસુને. (ગૌણકર્મ.) આપી.

વાક્ય.	ઉ. વ.	ઉ.	વિ.	વિ. વ.
૯. શાણો દેવદત્ત ધરમાં નથી. શાણો. દેવદત્ત. ઠી. પૂઃ ધરમાં. x				
૧૦. મારો નાનો ભાઈ અમદા-વાદમાં ભણતો નથી. મારો નાનો. ભાઈ. ભણતો નથી. x				અમદાવાદમાં.
૧૧. વર્ષ સાં નીવડ્યું. x વર્ષ. નીવડ્યું. સાં x				
૧૨. પહોરનું વર્ષ એશક બહુ પહોરનું વર્ષ. નીવડ્યું. બહુ સાં.				એશક. (નિશ્ચયદર્શક.) મોડા.
૧૩. તમે મોડા આવ્યા. x તમે. આવ્યા.				(કાળદર્શક.)
૧૪. તું આટલો બધો વહેલો કેમ બન્ય છે? x તું. બન્ય છે.				આટલો બધો વહેલો. (કાળદર્શક.) કેમ (કારણદર્શક)

* હોણું, થણું, નીવડણું, રહેણું, બનણું, વગેરે અકર્મક ક્રિયાપદો 'અપૂર્ણ વિધેયવાચક' એટલે જેટલું કહેવા ચોખ્ય તે બધું નહિ દર્શાવનારાં છે. આવા ક્રિયાપદો પહેલાં કેટલાક શબ્દો આવે ત્યારેજ વિધેય સંપૂર્ણ થાય છે. આ પૂરક શબ્દો નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, (ક્રિયાનું વિશેષણ) વગેરે હોય છે.

પાંચમા વાક્યમાં 'એ,' અને આંધળા,' એ શબ્દો ઉદ્દેશ્યના વર્ધક છે, એ શબ્દો 'છોકરા' એ નામના અર્થમાં વિશેષ બતાવે છે, માટે 'વિશેષણ' કહેવાય છે. આજ વાક્યમાં 'આઠ,' અને 'મોટી' એ વિશેષણો 'રોટલી' ને ક્રિયાપૂરક છે તેના વધારા તરીકે આવ્યાં છે.

ઉદ્દેશ્ય કે ક્રિયાપૂરકના વધારા તરીકે એક કે એકથી વધારે વિશેષણ આવે છે.

છઠ્ઠા વાક્યમાં 'મારા કાકાનો છોકરો,' ઉદ્દેશ્યના અને 'મારા મામાના છોકરા,' એ ક્રિયાપૂરકના વર્ધક છે. આ વર્ધકમાં 'મારા કાકાનો,' અને 'મારા મામાના,' એ શબ્દો છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરકના વધારા તરીકે છઠ્ઠી વિભક્તિમાંનાં નામ કે સર્વનામ આવે છે.

છઠ્ઠા વાક્યમાં 'છોકરો' શબ્દ 'મગન' ઉદ્દેશ્યના સમાનાર્થમાં છે, અને 'છોકરા' એ 'છગન' પૂરકના સમાનાર્થમાં છે.

ને નામે ઉદ્દેશ્યના સમાનાર્થમાં વપરાએલાં હોય છે, તે તેનાં વર્ધક ગણાય છે, અને ને પૂરકના સમાનાર્થમાં છે તે પૂરકના વર્ધક ગણાય છે.

બારમા વાક્યમાં 'એશક' એ ક્રિયાનું વિશેષણ છે, માટે 'ક્રિયાવિશેષણ' કહેવાય છે. 'એશક' વિધેયના વધારા તરીકે છે.

વિશેષણ.

‘રાજા જાય છે,’ અને ‘બિલાડીએ ઉઠરને પકડ્યો,’ પહેલા વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય ‘રાજા’ ની પહેલાં ‘પરોપકારી’ શબ્દ ઉમેરવાથી રાજા કેવો છે એ સમજાય છે.

ખીજા વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્ય ‘બિલાડી’ પહેલાં ‘ઘોળા’ શબ્દ ઉમેરવાથી અને ‘ઉઠર’ કર્મની પહેલાં ‘એક’ ઉમેરવાથી ‘કેવી’ બિલાડીએ ‘કેટલા’ ઉઠર પકડયા એ નક્કી થાય છે. આજ પ્રમાણે ‘એ છોકરા આવ્યા,’ ‘પાંચ ઝાડ પડ્યાં,’ ‘રાતી ગાય ચરે છે,’ ‘મોટા વાંદરા લડ્યા,’ આ પ્રમાણે કહેવાથી ‘છોકરા,’ અને ‘ઝાડ’ ની સંખ્યા, ‘ગાય,’ અને ‘વાંદરા’ કેવા છે એ નક્કી સમજાય છે. એ, પાંચ, રાતી, અને મોટા શબ્દો નામ પહેલાં આવી નામના અર્થની વિશેષ કે વધારે સમજણ પાડે છે.

જે શબ્દો વસ્તુ કેવી, કેટલી છે, વગેરે વિશેષ સમજાવે છે તે ‘વિશેષણ.’

‘છોકરા,’ ‘ઝાડ,’ ‘ગાય,’ અને ‘વાંદરા,’ ના અર્થમાં વિશેષ થાય છે, માટે એ ‘વિશેષ્ય’ કહેવાય. ‘તે ધણો ડાહ્યો છે,’ ‘મેં એક ઉંચો પાણીદાર ઘોડો ખરીદ્યો.’ આ બંને વાક્યોમાં ‘ધણો ડાહ્યો,’ અને ‘એક ઉંચો પાણીદાર’ એ શબ્દો-વિશેષણો-ક્રિયાપૂરક છે. ‘રાજાનો ઉંચો સરકે મહેલ આકાશ સાથે વાતો કરે છે.’ અહીં ‘રાજાનો ઉંચો સરકે’ ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક છે. ‘તે ધણો જલદી આવ્યો,’ આમાં ‘ધણો’ વિધેયવર્ધક છે. આ બધાં વાક્યો તપાસતાં જણાય છે, કે વિશેષણ

ક્રિયાપૂરક, ઉદ્દેશ્યવર્ધક, કે વિધેયવર્ધક તરીકે પણ આવે છે.

વિશેષણના પ્રકાર.

સંખ્યાવાચક.

‘બે,’ ‘ચાર,’ ‘પચાસ,’ ‘સો,’ વગેરે સંખ્યા બતાવનારાં વિશેષણ છે, માટે તે ‘સંખ્યાવાચક’ વિશેષણ કહેવાય છે.

ગુણવાચક.

‘હંચો,’ ‘નીચો,’ ‘લાલ,’ ‘સફેદ,’ ‘સારો,’ વગેરે શબ્દો વસ્તુના ગુણ બતાવે છે. આવા શબ્દો ‘ગુણવાચક’ વિશેષણ કહેવાય છે.

વિકારી વિશેષણ.

‘સારો છોકરો,’ ‘સારા છોકરા,’ ‘સારી છોકરી,’ ‘સારાં છોકરાં,’ ‘સારે છોકરે,’ અહીં ગુણવાચક વિશેષણ ‘સારો’માં વિશેષ્યના વિકાર-ફેરફાર-પ્રમાણે વિકાર થાય છે. આવાં વિશેષણો ‘વિકારી’ કહેવાય છે.

અવિકારી વિશેષણ.

‘લાલ ઘોડો,’ ‘લાલ ઘોડા,’ ‘લાલ ઘોડીઓ,’ ‘ઘોડાને,’ ‘લાલ ઘોડીએ,’ અહીં ગુણવાચક વિશેષણ ‘લાલ,’ વિશેષ્યમાં ફેરફાર થવાથી ફરતું નથી. આવાં વિશેષણો ‘અવિકારી’ કહેવાય છે.

વિધિવાચક વિશેષણ.

વિશેષણનો નામ સાથે સંબંધ હોય છે, એ 'પરો-પકારી રાગ,' 'ઘોળા ખિન્નાડી,' વગેરે દાખલા ઉપરથી સમજાય છે; પરન્તુ 'તે સારો છે,' 'પૃથ્વી ગોળ છે,' 'તે પૈસાદાર થયો,' આ વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરીશું તો 'સારો છે,' અને 'ગોળ છે,' એ 'વિધેય' થશે, અહીં વિશેષણ 'વિધેય' ના ભાગ છે, વિધિ અથવા વિધાન કહેનારા છે, માટે 'વિધિવાચક' કહેવાય છે.

વિશેષણ તરીકે વપરાએલાં સર્વનામ.

'તમે શું બોલ્યા?' અહીં 'શું' પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ છે, પણ 'તમે શું કામ કર્યું?' આમાં 'શું' પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ છે, 'તેવું કામ મારાથી નહિ થાય,' 'તેટલું જોર તેનામાં નથી,' 'વડું જનવર આપણે કોઈ દિવસ જોયું નથી,' આ વાક્યો તપાસતાં જણાય છે, કે 'તેવું' 'તેટલું,' અને 'તેવડું,' 'કામ,' 'જોર,' અને 'જનવર,' શબ્દો સાથે આવી તેના અર્થમાં કંઈક વધારો કરે છે, માટે તેવું, તેટલું, તેવડું, વગેરે વિશેષણ છે.

અવ્યય.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૧. મહેતાજીનો છોકરો ઉપર ચોપડી વાંચે છે.
૨. મારો ભાઈ ધણું દોડ્યો.

૩. તમારો ભત્રાંજી ધીમે ધીમે ગાય છે.

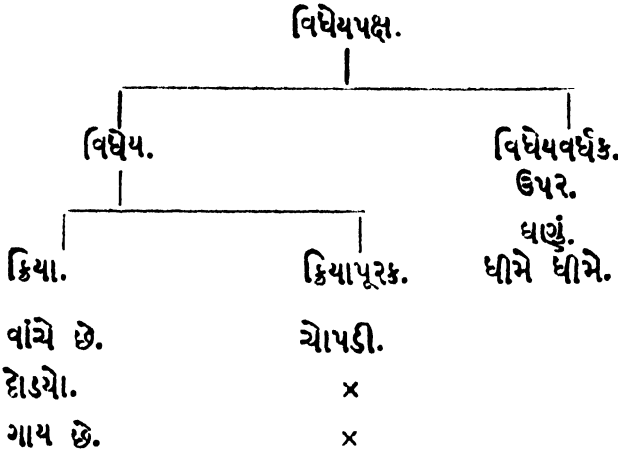
આ વાક્યોના એ પક્ષ નીચે મુજબ થશે:—

ઉદ્દેશ્યપક્ષ.

૧. મહેતાજીનો છોકરો
૨. મારો ભાઈ
૩. તમારો ભત્રાંજી

વિધેયપક્ષ.

- ઉપર ચોપડી વાંચે છે.
ધણું દોડ્યો.
ધીમે ધીમે ગાય છે.

‘ઉપર,’ ‘ધણું,’ અને ‘ધીમે ધીમે,’ એ વિધેય-વર્ધક છે, અને જુદી જુદી ક્રિયાઓ કયાં, કેટલી, અને કેવી રીતે, થાય છે એ તે શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

‘ઘોડો ધણો ધીમે ચાલ્યો,’ ‘ગાડી ધણી ઉતાવળા ચાલી,’ આ વાક્યોમાં ‘ધણો ધીમે,’ અને ‘ધણી ધીમી’ એ પણ ‘વિધેયવર્ધક’જ છે.

આ બધા ‘વિધેયવર્ધક’ ‘ક્રિયાવિશેષણ’ કહેવાય

છે, કારણ કે તે શબ્દો ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવી, તેના અર્થમાં વધારો કરે છે, એટલે ક્રિયા શી રીતે, ક્યાં, અને ક્યારે થાય છે વગેરે સમજાવે છે.

‘ તે જલદી દોડ્યો,’ ‘ તે જલદી દોડી,’ ‘ તે જલદી દોડ્યું,’ ‘ જલદી ’ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે. (અ = નહિ, અને વ્યય = ફેરફાર) ‘ જલદી ’ શબ્દનું રૂપ બદલાયા વિના તેવું ને તેવું રહે છે, એટલે કે તેનું રૂપ વિભક્તિ, જાતિ, કે કાળદર્શક પ્રત્યયો સ્વીકારતું નથી. નક્કી, ખચીત, જરૂર, વગેરે આવા અવ્યયો છે.

‘ છોકરો ધીમો ચાલ્યો,’ ‘ છોકરી ધીમી ચાલી,’ ‘ છોકરું ધીમું ચાલ્યું,’ અહીં ‘ ધીમો,’ ‘ ધીમી,’ અને ‘ ધીમું,’ તેમજ તેના જેવા બીજા કેટલાક શબ્દો ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે; પરંતુ અપવાદ તરીકે તેનાં રૂપો ‘ ક્રિયાનાથ ’ ની જાતિ પ્રમાણે બદલાય છે.

‘ તે ધીમથી બોલ્યો,’ ‘ એટલામાં તો તે બોલી બોલ્યો,’ આ વાક્યોમાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા છે. સાધારણ રીતે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયને આવા પ્રત્યયો લાગતા નથી. ઉપરના તેમજ તેના જેવા બીજા કેટલાક દાખલા અપવાદરૂપેજ છે.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના મુખ્ય પ્રકાર.

૧. વખત દેખાડનાર.

અત્યારે, એટલામાં, ક્યારે, જ્યારે, ઝટ, ઝટપટ, નિત્ય, પરાંર, પહોર, હમણા, વળી, આણ, વગેરે.

૨. ઠેકાણું બતાવનાર.

આમ, આગળ, અહીં, જ્યાં, ઉંચે, ઉપર, ક્યાં, કહીં, ત્યાં, તળે, દૂર, નીચે, પણે, પાછળ, પાસે, બહાર, માંહે, સાથે, હેઠળ, વગેરે.

૩. રીત દેખાડનાર.

આમ, એમ, કેમ, જેમ, તેમ, હળવે, ધીમે, ધીમે-ધીમે, વગેરે.

૪. નકાર બતાવનાર.

ન, નહિ, ના, મા.

૫. ઉપર સિવાયના બીજાં:—જેવાકે, જરા, ઠીક, થોડું, ભલે, સાફ, વગેરે.

નામયોગી અવ્યય.

ક્રિયાવિશેષણુ 'વિધેયવર્ધક' તરીકે આવે છે એ આગળ પૃથક્કરણુદ્વારા સમજાવ્યું છે.

૧. ધર પછવાડે ચોર દોભો હતો.
૨. ઘોડો નિશાળ આગળ અટક્યો.
૩. તારા વિના કામ થશે નહિ.
૪. મારી પાસે આવો.

આ વાક્યોનું પૃથક્કરણુ કરવાથી જણાય છે, કે 'ધર પછવાડે,' 'નિશાળ આગળ,' 'તારા વિના,' 'મારી પાસે,' એ શબ્દસમૂહ 'વિધેયવર્ધક' છે. 'ધર પછવાડે' અથવા 'ધરની પછવાડે,' 'નિશાળ આગળ'

અથવા 'નિશાળની આગળ' એમ પણ બોલી શકાય. ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાએલા અવ્યયો 'પછવાડે,' 'આગળ,' 'વિના,' અને 'પાસે' અનુક્રમે 'ધર,' 'નિશાળ,' 'તારા,' અને 'મારી,' સાથે જોડાએલા છે. અવ્યય અને નામ, સર્વનામ, કે તેવા અર્થમાં વપરાએલા શબ્દો વચ્ચેનો સંબંધ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયથી જણાય છે. આ પ્રત્યય હાજર હોય કે અધ્યાહાર પણ હોય.

'વાંદરો છાપરા ઉપર ખેડો હતો,' અને 'વાંદરો છાપરા ઉપર છે,' આ બે વાક્યો તપાસતાં જણાશે, કે પહેલા વાક્યમાં 'છાપરા ઉપર' વિધેયવર્ધક, છે અને બીજામાં 'છાપરા ઉપર' એ 'છે' અપૂર્ણવિધેયવાચક ક્રિયાપદનું 'ક્રિયાપૂરક' છે. આટલા વિવેચન ઉપરથી બે મુખ્ય નિયમો નીકળે છે તે નીચે મુજબ:—

૧. જે અવ્યય નામને જોડાએલો હોય છે, તે 'નામયોગી અવ્યય' કહેવાય છે.

૨. નામયોગી અને નામયોગીથી બનેલો શબ્દસમૂહ ધણે ભાગે 'વિધેયવર્ધક' તરીકે અને ક્વચિત્ 'ક્રિયાપૂરક' તરીકે આવે છે.

વાક્યના પ્રકાર.

અત્યાર સુધીમાં વાક્ય અને તેના જુદા જુદા ભાગ-ઉદ્દેશ્ય, ઉદ્દેશ્યવર્ધક, વિધેય (ક્રિયા + ક્રિયાપૂરક) અને વિધેયવર્ધક વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે બીજાં કેટલાંક વધારે વાક્યો તપાસીએ.

૧. મગનલાલ વાર્તા કહે છે.
૨. હગનલાલ કહે છે, કે હું વાર્તા કહીશ નહિ.
૩. જો હગનલાલ નહિ કહે, તો હું કહીશ.
૪. તમે કહેજો, અથવા હું કહીશ.

પહેલા વાક્યમાં એકજ મુખ્ય મુદ્દા વિષે કહ્યું છે. આ વાક્યમાં એકજ ક્રિયાપદ છે. આ અને આવાં બીજાં વાક્યોને 'સાદાં કે શુદ્ધ' વાક્ય કહેવામાં આવે છે. બીજા વાક્યમાં 'કહે છે' ક્રિયાપદનું 'હું વાર્તા કહીશ નહિ' એ આમું વાક્ય ક્રિયાપૂરક છે. 'હગનલાલ.....કહીશ નહિ' આ વાક્યમાં બે ઉદ્દેશ્ય અને બે ક્રિયાપદ છે, એટલુંજ નહિ, પરન્તુ 'હગનલાલ કહે છે,' અને 'હું વાર્તા કહીશ નહિ' એ બંને વાક્યો સરખા અધિકારવાળાં નથી. 'હગનલાલ કહે છે' એ 'મુખ્ય' કે 'પ્રધાન' વાક્ય છે, ને 'હું વાર્તા કહીશ નહિ' એ તેના ઉપર આધાર રાખનાર કે 'ગૌણ' વાક્ય છે. આજ પ્રમાણે ત્રીજા વાક્યમાં 'હું કહીશ' એ પ્રધાન વાક્ય છે, અને 'જો હગનલાલ નહિ કહે' એ 'ગૌણ' વાક્ય છે. બીજા અને ત્રીજા વાક્યને અને તેવાં બીજાં વાક્યોને 'મિશ્ર' વાક્ય કહે છે એથી વાક્ય તપાસતાં જણાશે, કે તેમાં બે ઉદ્દેશ્ય અને બે ક્રિયાપદ છે, પણ 'તમે કહેજો,' અને 'હું કહીશ,' એ બંને વાક્યો તદ્દન સ્વતંત્ર છે, એટલે એક વાક્યનો આધાર બીજા ઉપર બીલકુલ નથી. એથી વાક્ય તેમજ તેના જેવાં બીજાં વાક્યો 'સંયુક્ત' કહેવાય છે.

ગૌણ વાક્યોના પ્રકાર.

નામ વાક્ય.

‘ હરિલાલ કહે છે, કે હું બાગમાં જઈ છું, ’ ‘ તે મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરે છે, એ સારું નથી, ’ પહેલા વાક્યમાં ‘ હું બાગમાં જઈ છું, ’ અને બીજામાં ‘ તે મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરે છે, ’ એ ગૌણ વાક્યો છે. ‘ હું બાગમાં જઈ છું, ’ એ ગૌણ વાક્ય ‘ કહે છે ’ ક્રિયાપદનું ક્રિયાપૂરક, કર્મ છે; અને ‘ તે મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરે છે ’ એ ગૌણ વાક્ય ‘ એ ’ની સમાન વિભક્તિમાં છે. પહેલું ગૌણ વાક્ય, જેમ કોઈ નામ (નામ કે તેને માટે વપરાએલો શબ્દ) ક્રિયાપદના કર્મ તરીકે આવે છે તેમ આવેલું છે, અને બીજું ગૌણ વાક્ય સમાન વિભક્તિમાં આવેલા નામની પેઠે વપરાયું છે.

જે ગૌણ વાક્ય નામની પેઠે વપરાય છે તેને ‘ નામ વાક્ય ’ કહે છે.

વિશેષણ વાક્ય.

‘ જે માણસ કાલે આવ્યો હતો તે આજ છે, ’ ‘ તમે જે કહો છો તે હું સમજું છું, ’ ‘ જે માણસ કાલે આવ્યો હતો ’ એ ગૌણ વાક્ય ‘ તે ’નું વિશેષણ છે, અને ‘ તમે જે કહો છો ’ એ ગૌણ વાક્ય ‘ તે ’નું વિશેષણ છે.

જે ગૌણ વાક્ય વિશેષણ તરીકે વપરાયું હોય તે ‘ વિશેષણ વાક્ય ’ કહેવાય.

ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય.

‘ જ્યાં તું જઈશ, ત્યાં હું આવીશ, ’ ‘ જ્યાંસુધી તું સાચું બોલશે નહિ, ત્યાંસુધી હું તને ચાહીશ નહિ, ’ આ વાક્યોમાં ‘ જ્યાં તું જઈશ, ’ અને ‘ જ્યાંસુધી તું સાચું બોલશે નહિ ’ એ ‘ ત્યાં, ’ અને ‘ ત્યાંસુધી ’ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના વધારા તરીકે આવેલાં છે, માટે તે ગૌણ વાક્યોને ‘ ક્રિયાવિશેષણ વાક્યો ’ કહે છે.

ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાએલાં વાક્યો ક્રિયાવિશેષણ વાક્યો કહેવાય છે.

વાક્યપૃથક્કરણના નમુના.

કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ ખુલાસા સાથે નમુના દાખલ આપ્યું છે. તેને અનુસરીને ખીજાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરવું.

૧. તે સદ્ગૃહસ્થ છે એ નિઃસંશય છે.
૨. તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો, એ હું જાણતો નથી.
૩. વિધવાનું લગ્ન સશસ્ત્ર છે એમ કેટલાક માને છે.
૪. જેમને ઉંડા ઉતરી વિચાર કરવાની ટેવ છે, તે આ ગહન વિષય સમજી શકશે.
૫. જ્યારે હું અલ્પજ્ઞ પુરુષ હાથીના જેવો મદાંધ હતો, ત્યારે હું સર્વજ્ઞ છું એમ મારું મન ગર્વિષ્ઠ હતું; પણ જ્યારે કિંચિત્ કિંચિત્ બુધજન પાસેથી મેં પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ મારો મદ જ્વરની પેઠે જતો રહ્યો.

વાક્ય. પ્રકાર. ઉદ્દેશ્ય. ઉદ્દેશ્યવર્ધક. વિધેય. વિધેયવર્ધક.

૧. તે સદ્ગૃહસ્થ.....
નિઃસંશય છે.
તે સદ્ગૃહસ્થ છે.

મિશ્ર વાક્ય. તે સદ્ગૃહસ્થ છે એ.
નામવાક્ય 'એ'-
ની સમાન વિભા-
કિતમાં છે માટે.

ક્રિયા. ક્રિયાપૂરક.
છે. નિઃસંશય.

○ છે. ○ છે. ○ સદ્ગૃહસ્થ. ○

૨. તે...જાણતો નથી.

મિશ્ર વાક્ય. હું.
નામવાક્ય. તે.
'જાણતો નથી'નું
કર્મ અથવા 'એ'ની
સમાન વિભક્તિમાં.

જાણતો નથી. તે આટલો
(નિષેધવાક્ય) બધો...એ.
જતો રહ્યો.

આટલો બધો જ-
લદી (કાળદર્શક).
કેમ (અરથુદર્શક).

રહ્યો.

૩. વિધવાનું.....માને
છે.

○ માને છે. ○ વિધવાનું...
એમ. ○

વિધેયવર્ધક.

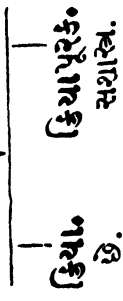
વિધેય.

ઉદ્દેશ્યવર્ધક.

ઉદ્દેશ્ય.

વાક્ય.

પ્રકાર.

વિધવાનું.

પુનર્લેખન.

નામ વાક્ય.

વિધવાનું...સથાસ્ત્ર છે.

‘આને છે’નું કર્મ કે એમની સાથે સમાન વિલક્ષિતામાં.

તે.

જેમને...તેવ સમજી શકશે, આ ગહન સહજ (રીત-વિષય વાચક).

તેવ.

હંમ ઉતરી વિચાર કરવાની.

વિશેષણ વાક્ય. ‘તે’ વિશેષ્ય.

સંયુક્ત વાક્ય.

મિત્ર વાક્ય. મન. માફ. હવું.

ગર્વિષ્ટ. હું...એમ (રીતવાચક).

બ્યારે...મદાન્ધ હતો (કાળવાચક).

૪.

૫.

वाक्य.	प्रकार.	उद्देश्य.	उद्देश्यवर्धक.	विधेय.	विधेयवर्धक.
हुं सर्वस्य.....अम.	क्रियाविशेषण्यु वाक्य.	हुं.	०	क्रिया.	क्रियापूरक.
न्यारे.....हतो.	क्रियाविशेषण्यु वाक्य.	हुं.	अल्पस्य पुरुष. हतो.	हुं.	सर्वस्य.
न्यारे.....रहो.	मिश्र वाक्य.	मह.	मासो. नतो रहो.	०	मदान्ध.
हुं.....अम.	क्रियाविशेषण्यु वाक्य.	हुं.	०	हुं.	भूर्ध.
न्यारे.....आम क्यु.	क्रियाविशेषण्यु वाक्य.	मे	०	०	०

(सादृश्यवाक्य) .
 न्यारे(काणवाक्य).
 न्वरनी येहे। रीत-
 वाक्य). हुं भूर्धं छु
 अंम (रीतवाक्य).
 न्यारे.... क्यु.
 (काणवाक्य).

ઉભયાન્વયી અવ્યય.

‘તમે કહેજો અથવા હું કહીશ,’ એ સંયુક્ત વાક્યમાં ‘તમે કહેજો,’ અને ‘હું કહીશ,’ એ બે પ્રધાન વાક્યો ‘અથવા’ અવ્યયથી જોડાએલાં છે. ‘તમે આવશો કે હું આવીશ,’ ‘તમે ઘડી ઘડીમાં ગુસ્સે થાઓ છો, પણ હું થતો નથી,’ ‘એક હતો ચક્રો અને એક હતી ચક્રી,’ અહીં ‘અથવા,’ ‘કે,’ ‘પણ,’ ને ‘અને,’ અવ્યયોથી સ્વતંત્ર વાક્યો જોડાયાં છે. ‘રામ અને લક્ષ્મણ,’ ‘રાવણ અને કુંભકર્ણુ,’ અહીં ‘અને’ અવ્યય બે વાક્યને નહિ પણ બે શબ્દને જોડે છે.

જે અવ્યયો બે શબ્દો કે વાક્યોને જોડે છે તેને ‘ઉભયાન્વયી’ (ઉભય=બે શબ્દ કે વાક્ય, અન્વયી=જોડનાર) કહે છે. નીચેના શબ્દો ઉભયાન્વયી અવ્યયો તરીકે વપરાય છે.

અથવા, તથા, અને, ને, કે, જે, વળી, વા, કિંવા, અગર, પણ, પરન્તુ, તથાપિ, છતાં, સામું, ઉલટું, કેમકે, માટે, તેથી, નહિતો, વગેરે.

વિભક્તિ અને તેના ઉપયોગ.

પહેલી વિભક્તિ.

પહેલી વિભક્તિનો અર્થ માત્ર ‘નિર્દેશ’ છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દ કહેવો તે.

પ્રથમાના અર્થ--નિર્દેશવાચક:--જેમકે,

૧. છોકરો નિશાળે જાય છે.
૨. મારાથી ચોપડી લખાઈ.
૩. તે રાજ થયો.
૪. સવાર થતાં લશ્કરે કૂચ કરી.

૨. પરિમાણવાચક પ્રથમા:--જેમકે,

૧. મેં પાલા ચોખા લીધા.
૨. તેણે એક લોટો પાણી પીધું.

૩. સંબોધનાર્થે પ્રથમા:--જેમકે,

૧. હે મૂર્ખ, તેં આ શું કર્યું?
૨. લાઈ, અહીં આવો.

બીજી વિભક્તિ.

કર્મ એ બીજી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ છે; પરન્તુ એ કર્મ ક્રિયાથી ઉક્ત-કહેવાએલું-ન હોવું જોઈએ.

૧. મેં ચોપડી લખી. 'ચોપડી' એ ખરી રીતે નિર્દેશવાચક પ્રથમાજ છે, પરન્તુ ગુજરાતીમાં આવે સ્થળે બીજી વિભક્તિ કહેવી ઠીક છે, કારણ કે 'મેં તેને માયો' એવે સ્થળે ક્રિયાપદ કર્મણિ છે તોપણ કર્મ ગુજરાતીમાં બીજી વિભક્તિમાં વપરાય છે, માટે 'મેં ચોપડી લખી' એવે સ્થળે પણ 'ચોપડી' ને બીજી ગણવી સુતર પડશે.

૨. મેં તેને માર્યો.

૩. મેં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો. પ્રશ્ન = પ્રધાન કર્મ;

તેને = ગૌણ કર્મ.

કાળ અને સ્થળવાચક શબ્દો બીજીમાં આવે:--જેમકે,

૧. તે આઠ કલાક જાંધ્યો. ૨. નદી બે કોશ દૂર છે.

ત્રીજી વિભક્તિ.

'કર્તા,' અને 'કરણ' એ ત્રીજી વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ છે. ક્રિયા કરવામાં જે ધણું મદદગાર તે 'કરણ.'

૧. રામે બાણે વાલીને માર્યો.

૨. મેં તેને લાકડીએ માર્યો.

૨. તેણે તે કામ હાથે કર્યું.

આ વાક્યોમાં 'બાણે,' 'લાકડીએ,' અને 'હાથે' એ કરણવાચક તૃતીયામાં છે, કારણ કે બાણ, લાકડી, અને

હાથનાં સાધન વડે ક્રિયાઓ કરવામાં આવી છે. 'રામે,' 'મ્મ,' અને 'તેણે' એ કર્તવાચક તૃતીયામાં છે, કારણ કે તે બધા ક્રિયાના કરનારા કે સાધનારા છે

હેતુવાચક નામ ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે.

૧. ગરમાંએ શરીર સુકાય છે.

૨. ટાઢે શરીર ફાટે છે.

મૂલ્યવાચક પદ પણ ત્રીજીમાં આવે છે.

૧. એ આને શેર. ૨. ચાર રૂપીએ મળુ.

ચોથી વિભક્તિ.

'સંપ્રદાન' (આપવું) એ ચોથીનો મુખ્ય અર્થ છે. જેને કંઈ મળે છે કે આપવામાં આવે છે તેની ચોથી વિભક્તિ કહેવાય.

૧. તેણે ગુરુને દક્ષિણા આપી.

૨. મેં બ્રાહ્મણને દાન દીધું.

૩. છોકરે પિતાને પત્ર મોકલ્યો.

૧. મને તે ચીજ ગમે છે.

૨. તેને તે બાબત રુચતી નથી.

૩. અમને ત્યાં જવું ઠીક લાગ્યું નહિ.

અહીં 'મને,' 'તેને,' અને 'અમને' ની ચોથી

વિભક્તિ કહેવાય.

'કાળે,' 'અર્થે,' 'સાર,' 'માટે,' એવા શબ્દો જે નામ સાથે વપરાયા હોય, તે ખરૂં જોઈએ તો ચતુર્થી-માંજ છે; પરંતુ 'માટે,' 'અર્થે,' 'સાર,' એ નામયોગી અવ્યયો છે, માટે 'મુક્તિ માટે' તેમાં 'મુક્તિ'ને છઠ્ઠી વિભક્તિ કહેવી; પરંતુ 'મુક્તિ માટે' એ શબ્દસમુદાય ચતુર્થીમાં કહેવાય.

જ્યારે 'કાળે,' 'અર્થે,' 'માટે,' 'સાર,' જેવા શબ્દ ન હોય પણ 'તેને માટે' એવો અર્થ હોય, ત્યારે ચતુર્થાંજ લેવી:—જેમકે,

૧. લડવાને તૈયાર થાઓ.

આમ કહેવાને બદલે 'લડવાને માટે તૈયાર થાઓ' એમ કહ્યું હોય તો 'લડવાને' છઠ્ઠી વિભક્તિમાં ગણાય અને 'માટે' નામયોગી અવ્યય કહેવાય.

પંચમી.

'અપાદાન' (કાઠનાથી છુટા પડવું) એ પંચમીનો મુખ્ય અર્થ છે:—જેમકે,

૧. તે ગામથી નીકળ્યો.
૨. અગાસીથી પડ્યો.
૩. વૃક્ષથી પાંદડાં પડે છે.

'ઘોડા ઉપરથી પડ્યો,' અહીં 'ઉપરથી' નામયોગી અવ્યય છે, તેથી 'ઘોડા'ની છઠ્ઠી વિભક્તિ કહેવાય; પરંતુ 'ઘોડા ઉપરથી' એ શબ્દસમુદાયને અપાદાનના અર્થમાં પંચમી કહેવાય.

હેતુવાચક શબ્દ પણ પંચમીમાં આવે છે.

૧. ગરમીથી પાણી સુકાય છે.
 ૨. ઠાઠથી પાણીનો બરફ થઈ જાય છે.
- મર્યાદાવાચક પદ પંચમીમાં આવે છે.
૧. મહીનાથી માંદો છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ.

'સંબંધ' એ છઠ્ઠીનો મુખ્ય અર્થ છે. 'સંબંધ' શબ્દનો અર્થ ધણો બહોળો છે.

૧. છોકરાની ચોપડી. અહીં ચોપડીનો માલીક છોકરો છે, માટે સંબંધ માલીકીનો કહેવાય આજ પ્રમાણે નીચેનાં વાક્યોમાં જુદી જુદી જાતનો સંબંધ બતાવ્યો છે.

૨. રાજનો નોકર.
૩. ઝાડની ડાળી.
૪. સોનાની કંઠી.
૫. સુરજતું તેજ.
૬. વડતું ઝાડ.
૭. ધીની કુપી.

છટ્ટી વિભક્તિ સમ્પ્રતીના અર્થમાં પણ વપરાય છે:—
જેમકે, ‘ દિવસના સુવું, અને રાતના જગવું, એ કુદરતી નિયમ વિરુદ્ધ છે. ’

સાતમી વિભક્તિ.

‘ અધિકરણ ’ (સ્થળ) એ સાતમીનો મુખ્ય અર્થ છે:—
જેમકે, ‘ તે નગરમાં વસે છે, ’ ‘ હું થાળીમાં જમું છું. ’

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ.

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિમાં ‘ એ ’ પ્રત્યય સામાન્ય હોવાથી ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. ‘ એ ’ પ્રત્યય ‘ કરણવાચક ’ હોય તો તૃતીયા, અને ‘ અધિકરણવાચક ’ હોય તો સમ્પ્રતી થાય છે.

૧. તે આ રસ્તે વડોદરે ગયો.

રસ્તે = કરણવાચક તૃતીયા.

વડોદરે = અધિકરણવાચક સમ્પ્રતી.

૨. આ રસ્તે અહીં આવો.

રસ્તે = તૃતીયા.

૩. 'રસ્તે ચાલ્યો.'
- રસ્તે = સમગી.
૪. તે ઝાડે ચઢ્યો.
- ઝાડે = સમગી.
૫. તે આ ડાળીએ ઝાડે ચઢ્યો.
- ડાળીએ = તૃતીયા.
- ઝાડે = સમગી.
૬. તેને માથે પાઘડી છે.
- માથે = સમગી.
૭. તેણે માથે પોટલી ઉચકી છે.
- માથે = તૃતીયા.

કૃદંત. *

'હું લખું છું' એમ બોલવાથી અર્થ સમગ્ય છે, પરન્તુ 'હું લખતો,' 'હું લખીને,' એ પ્રમાણે બોલવાથી વાક્ય બનતું નથી, અને બોલવાનો અર્થ પણ સમજતો નથી.

'કાગળ લખીને તેણે પોતાનું કામ ઉલટું બગાડ્યું,' 'છોકરાં દોડતાં પડી ગયાં' આ વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે, કે 'લખીને,' અને 'દોડતાં' 'વિધેયવર્ધક' છે. 'દોડતો ઘોડો સુંદર દેખાય છે,' 'મેં મરેલો સાપ જોયો' પહેલા વાક્યમાં 'દોડતો' ઉદ્દેશ્યવર્ધક છે, અને બીજામાં 'મરેલો' ક્રિયાપૂરક છે. 'લખીને,' 'દોડતાં,' 'દોડતો,' 'મરેલો,' એ શબ્દો 'કૃદંત' કહેવાય. મૂળ ધાતુ 'લખ,' 'દોડ,' અને 'મર,'ને જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડવાથી જુદાં જુદાં રૂપ 'લખીને,' 'દોડતાં,' 'દોડતો,' અને 'મરેલો,' થયાં છે. આજ પ્રમાણે 'લખ,' અને 'બણ' મૂળને જુદા

* કૃત્ + અંતઃ એ શબ્દને અંતે 'કૃત્' પ્રત્યય આવે છે તેને 'કૃદંત' કહે છે. કૃદંત અને ક્રિયાપદમાં ફેર એટલો કે ક્રિયાપદથી વાક્ય બને છે, કૃદંતથી વાક્ય બનતું નથી.

જુદા પ્રત્યયો લગાડવાથી 'લખી,' 'લખનાર,' 'લખતી,' 'લખવું,' વગેરે અને 'લણીને,' 'લણુતો,' 'લણુલો,' વગેરે 'કૃદંતો' અને છે.

ઘાતુ ઉપર પ્રત્યય આવીને જે શબ્દો અને છે તેનું નામ 'કૃદંત.'

'હું કામ કરી કે કરીને આવીશ,' 'તે દોડતાં પડી ગઈ,' 'તે દોડતાં પડી ગયો,' તે દોડતાં પડી ગયું,' આ વાક્યોમાં 'કૃદંત,' વિધેયવર્ધક છે, અને કંઈ વિકાર પામતા નથી. આવા કૃદંતોને 'કૃદંત અવ્યય' કહે છે.

'મેજ ઉપર એક છાપેલી ચોપડી પડી હતી,' 'મેં એક દોડતી ઘોડી નેઈ,' પહેલા વાક્યમાં 'છાપેલી' કૃદંત ઉદ્દેશ્યવર્ધક છે, અને નેના વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ થયો છે. બીજામાં 'દોડતી' કૃદંત ક્રિયાપૂરકનું વિશેષણ છે. આવી રીતે વપરાએલા કૃદંતોને 'કૃદંત વિશેષણ' કહે છે.

કાળ પ્રમાણે કૃદંતના પ્રકાર.

'વર્તમાન,' 'ભૂત,' અને 'ભવિષ્ય' એ શબ્દોની સમજાવતી આપેલી છે. 'છાપેલું પુસ્તક,' 'ફાટેલી ટોપી,' અહીં 'છાપેલું,' અને 'ફાટેલી' કૃદંતો વિશેષભૂત કૃદંતો છે, કારણ કે કૃદંતના રૂપ ઉપરથી છાપવાની અને ફાડવાની ક્રિયા ઘણા વખત પહેલાં થઈ ગએલી સમજાય છે. 'સાચું ખોલવું,' 'ખોટાને ધિક્કારવું,' આમાં 'ખોલવું,' અને 'ધિક્કારવું' કૃદંતોને 'સામાન્ય કૃદંત' કહે છે, કારણ કે તે રૂપ ઉપરથી ચોક્કસ કાળનું ભાન થતું નથી. 'કરનાર,' 'લખનાર,' એ 'કર્તૃવાચક કૃદંત' કહેવાય છે, કારણ કે એ કર્તાના અર્થમાં વપરાય છે. 'લખીને આવીશ' એ 'લખીશ અને આવીશ'નું ટુંકું રૂપ છે. 'લખીને' કૃદંત લખવાની અને આવવાની ક્રિયાનો સંબંધ જોડે છે, માટે તેને 'સંબંધક ભૂત કૃદંત' કહે છે.

वयन.	नर.	प्रत्यय.	ना-न्यतर.	३५.	
अकवयन.	तो	नारी.	तां.	ती	तुं.
अङुवयन.	ता	ती	तुं.	ती	तां.
अकवयन.	शे	र्	युं.	ली	ल्यां.
अङुवयन.	या	र्	यां.	ली	ल्यां.
अकवयन.	वानो	वानी	वानुं.	नी	नां.
अङुवयन.	वाना	वानी	वानां.	नी	नां.
अकवयन.	लो	ली	लुं.	ली	लुं.
अङुवयन.	ला	ली	लां.	ली	लां.
अकवयन.	वो	वी	वुं.	वी	वुं.
अङुवयन.	वा	वी	वां.	वी	वां.
अकवयन.	नार-नारो	नारी	नारं.	नारी	नारं.
अङुवयन.	नार-नारा	नारी	नारां.	नारी	नारं.
अकवयन.				याली-यालीने.	
अङुवयन.					

याल-धातु.

कृतना प्रकार.

वर्तमान.

”
भूत.

लविष्य.

”
विशेषभूत.

”
सामान्य.

कर्तृवाचक.

”
संबंधक
भूत कृत.

‘ ઇ, ’ ‘ ઇને, ’ અને ‘ તાં, ’ પ્રત્યયવાળા કૃદંત અવ્યય તરીકે વપરાય છે.

પ્રેરક અને કર્મણિ રચનામાં પણ કૃદંતનાં રૂપો થાય છે:--જેમકે,

મૂળ રૂપ.	}	કર્તારિ--કરતો.
		કર્મણિ--કરાતો.
પ્રેરક રૂપ.	}	કર્તારિ--કરાવતો.
		કર્મણિ=કરાવાતો.

મિશ્રકાળ.

‘ વર્તમાન, ’ ‘ ભૂત, ’ અને ‘ ભવિષ્ય ’ કાળ એ શુદ્ધ કાળ કહેવાય છે. શુદ્ધ કાળ બનાવવા માટે ક્રિયાપદને અમુક પ્રત્યયો લગાડવાની જરૂર પડે છે, પણ ‘ કર્યું હતું, ’ ‘ કર્યું છે ’ એવાં મિશ્રકાળનાં રૂપો બનાવવા સાહાયકારક ક્રિયાપદની જરૂર પડે છે. ‘ હો, ’ અને ‘ છ ’ ધાતુ સાહાયકારક છે. ‘ કરતો હતો, ’ ‘ કર્યું છે, ’ ‘ કરવાનું છે ’ અહીં ‘ હો, ’ અને ‘ છ ’ સાહાયકારક છે.

મિશ્રકાળનાં રૂપો.

કરે છે* = દ્વિત્વવર્તમાન કાળ.

કરતો હતો = વર્તમાનભૂત કાળ.

કર્યો છે = ભૂતવર્તમાન.

કર્યો હતો = દ્વિત્વભૂત.

કરવાનો છે = ભવિષ્યવર્તમાન.

કરવાનો હતો = ભવિષ્યભૂત.

કરેલો છે = વિશેષભૂતવર્તમાન.

કરેલો હતો = દ્વિત્વવિશેષભૂત.

* ક્રિયાપદના પદ્મછેદના નમુના (પૃષ્ઠ ૩૨—૩૩) માં ‘ રડે છે ’ વગેરેનો સરળતા ખાતર ‘ વર્તમાન કાળ ’ કહ્યા છે. નિશ્ચયાર્થ અને સંશયાર્થમાં ‘ રડે ’ એ રૂપ શુદ્ધ વર્તમાન કાળનું ગણાય.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

‘તેણે કળ નાખી દીધું,’ ‘ચોર જતો રહ્યો,’ ‘તે બોલી ચૂક્યો,’ ‘તેણે ખાઈ લીધું,’ આ વાક્યો તપાસતાં જણાય છે, કે ‘નાખી દીધું,’ ‘જતો રહ્યો,’ ‘બોલી ચૂક્યો,’ અને ‘ખાઈ લીધું,’ ક્રિયાપદો બધાં ક્રિયાપદો સાથે મળી થએલાં છે. આવાં ક્રિયાપદો ‘સંયુક્ત’ કે જોડાએલાં કહેવાય છે. ‘નાખી દીધું’ એ ક્રિયાપદમાં નાખવાનો કે દેવાનો છુટો છુટો અર્થ નથી; પરંતુ બંને ક્રિયાપદનો છુટો છુટો અર્થ જતો રહે છે, અને તેના જોડાવાથી કંઈ જુદોજ અર્થ નીકળે છે. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં પાછળ આવનાર ક્રિયાપદનો મૂળ અર્થ જતો રહે છે, અને તે તેના પહેલાં આવેલા ક્રિયાપદના અર્થમાં કોઈ પણ જાતનો વધારો કરી બતાવે છે. ‘બોલી ચૂક્યો’ ક્રિયાપદમાં ‘ચૂક્યો’ નો અર્થ છેજ નહિ; તે ક્રિયાપદથી બોલવાની ક્રિયા પરિપૂર્ણ થઈ ગઈ છે એટલુંજ સમજાય છે. સંયુક્ત ક્રિયાપદો ઘણે ભાગે જાત જાતના કૃદંતો અને બીજાં ક્રિયાપદો મળી થાય છે.

નથી.

‘રખડતો નથી,’ ‘બોલતા નથી,’ ‘બગડ્યું નથી,’ અહીં ‘નથી’ એ ‘છ’ સાહાયકારક ધાતુનું વર્તમાન કાળનું નકારવાચક રૂપ છે.

‘છ’ ધાતુના વર્તમાન કાળ સિવાય બીજા કાળનાં રૂપો થતાં નથી.

‘છ’ ધાતુ. વર્તમાન કાળ.

એકવચન.

બહુવચન.

‘ છ ’

‘ નથી ’

હું. છું.

હું નથી.

અમે છીએ. અમે નથી.

તું છે, છું.

તું નથી.

તમે છો. તમે નથી.

તે છે.

તે નથી.

તેઓ છે. તેઓ નથી.

‘ કર્યું નહિ,’ ‘ ન હોય,’ ‘ ન હતું,’ ‘ નહિ હશે,’ આ દાખલા ઉપરથી સમજાય છે, કે ભૂત, અને ‘ ભવિષ્ય ’ કાળમાં ‘ હો ’ સાહાયકારક સાથે ‘ ન,’ ના,’ અને ‘ નહિ ’ વપરાય છે.

આગ્રાર્થ રૂપોની સાથે નકાર બતાવવા માટે ‘ મા,’ ‘ ન,’ ‘ ના,’ અને ‘ નહિ ’ વપરાય છે:—જેમકે, ‘ કુર મા,’ ‘ ન કરીશ,’ ‘ કરીશ ના,’ કે ‘ ના કરીશ,’ અને કરીશ નહિ. ’

વિશેષણ વિષે વિશેષ વિચાર.

૧. દયાળુ રાજા જાય છે.
૨. ઘણો દયાળુ રાજા જાય છે.
૩. ખિલાડીનું બચ્ચું ચપળ છે.
૪. ખિલાડીનું બચ્ચું ઘણું ચપળ છે.
૫. તે જલદી આવ્યો.
૬. તે ઘણો જલદી આવ્યો.

પહેલા વાક્યમાં ‘ દયાળુ ’ એ રાજાનું વિશેષણ છે, પરન્તુ બીજા વાક્યમાં ‘ દયાળુ ’ પહેલાં ‘ ઘણો ’ આવવાથી તેના અર્થમાં વિશેષ બતાવે છે, માટે ‘ ઘણો ’ “ વિશેષણ-નું વિશેષણ ” કહેવાય.

ત્રીજા વાક્યમાં ‘ ચપળ ’ વિધિવાચક વિશેષણ છે, પરન્તુ ચોથા વાક્યમાં ‘ ચપળ ’ પહેલાં ‘ ઘણું ’ આવવાથી તેના અર્થમાં વધારો થાય છે, માટે ‘ ઘણું ’ “ વિધિવાચક વિશેષણનું વિશેષણ ” કહેવાય.

પાંચમા વાક્યમાં ‘ જલદી ’ ‘ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ’ છે, પરન્તુ છઠ્ઠા વાક્યમાં ‘ જલદી ’ પહેલાં ‘ ઘણો ’ આવવાથી તેના અર્થમાં વિશેષ થાય છે, માટે ‘ ઘણો ’ “ ક્રિયા-વિશેષણ અવ્યયનું વિશેષણ ” કહેવાય.

આ ઉપરથી નીચેનો નિયમ ઉપજવી શકાય:--
વિશેષણ એ નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશે-
ષણ અવ્યયના અર્થમાં વધારો કરે છે.

જોઈએ.

૧. તેણે જવું જોઈએ.
૨. તમારે લુગડાં પહેરવાં જોઈએ.
૩. મારે લાડુ અવશ્ય જોઈએ.

આ વાક્યો ઉપરથી જણાશે, કે 'જોઈએ'માં 'ફરજ' કે 'જરૂર'ના અર્થનો સમાવેશ થાય છે. 'જવું જોઈએ' એટલે 'જવાની ફરજ છે,' 'પહેરવાં જોઈએ' એટલે 'પહેરવાની ફરજ છે,' અને 'લાડુ જોઈએ' એટલે લાડુની જરૂર છે.' આ વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે મુજબ થાય:--

ઉદ્દેશ્ય.

વિધેય.

વિ. વ.

૧. તેણે	જવું જોઈએ.	
૨. તમારે	લુગડાં પહેરવાં જોઈએ.	
૩. મારે	લાડુ જોઈએ.	અવશ્ય.

વિધેય.

	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.
૧.	જવું જોઈએ.	×
૨.	પહેરવાં જોઈએ.	લુગડાં.
૩.	જોઈએ.	લાડુ.

'જોઈએ' 'અપૂર્ણ ક્રિયાપદ' કહેવાય છે, કારણ કે ગુજરાતીમાં તેનાં બધા કાળમાં રૂપો થતાં નથી. નીચેના કોઠા ઉપરથી આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થશે.

કાળ.	નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
વર્તમાન.	જોઈએ-જોઈએ છે.	જોઈએ-જોઈતો (તી-તું) હોય.
ભૂત.	x જોઈતો (તી તું) હતો (તી-તું).	જોઈતો (તી-તું) હોત.
ભવિષ્ય.	જોઈશે x	જોઈશે-જોઈતો (તી-તું)હોય કે હશે.

પદચ્છેદના નમુના.

(૧) તેણે જવું જોઈએ.

જવું જોઈએ. અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, વિધ્યર્થ વર્તમાન કાળ, કર્તા તેણે, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુ. નાન્ય. જાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

(૨) તમારે લુગડાં પહેરવાં જોઈએ.

પહેરવાં જોઈએ. સકર્મક ક્રિયાપદ, પહેર ધાતુ, વિધ્યર્થ વર્તમાન કાળ, કર્તા તમારે, કર્મ લુગડાં, ક્રિયાનાથ લુગડાં, સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

(૩) મારે લાડુ જોઈએ.

જોઈએ. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ, વર્તમાન કાળ, નિશ્ચયાર્થ, કર્તા મારે, કર્મ લાડુ, કર્મણિ રચના.

સંસ્કૃતમાં આવી રચના સાધારણ છે:—જેમકે, મયા મોદકઃ અપેક્ષ્યતે ગુજરાતીમાં નામની સાથે અને ત્રણે પુરુષમાં ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે:—જેમકે, મોહનને, મને, તને, કે તેને લાડુ જોઈએ. પહેલા અને બીજા પુરુષમાં ત્રીજી પથ આવી છે:—જેમકે, મારે, અમારે, તારે કે તમારે લાડુ જોઈએ.

કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

‘અરે ! તેણે કેવું ક્રૂર કામ કર્યું !’ ‘વાહ ! વાહ ! મારા ભાઈ, તમે આવું શું બોલો છો !’ આ બંને વાક્યો તપાસતાં જણાય છે, કે ‘અરે !’ અને ‘વાહ ! વાહ !’ એ શબ્દો તેની પછી આવતા વાક્યથી તદ્દન નિરાળા છે. અત્યાર સુધીમાં વાક્યમાં આવતા શબ્દોનો ઉદ્દેશ્યના કે વિધેયના વધારા તરીકે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ ‘અરે !’ અને ‘વાહ ! વાહ !’ આ શબ્દો—અવ્યયો તો વાક્યથી તદ્દન છુટાજ પડી ગએલા દેખાય છે, માટે તેવાને ‘કેવળપ્રયોગી’ ‘કેવળ = એકલો; પ્રયોગી=વપરાશ-માં આવનાર’ અવ્યય કહે છે. અહાહા !, અરેરે !, ધિક્ક !, અધધધ !, ફટ ફટ !, અં !, આહા !, એ !, ઓ !, ઓપરે !, ઓહો !, હાં !, ચુપ, છટ. યુ, બસ, ભલે, રે, વાહરેવાહ, વાર, હત, હડ, હાય, હાયહાય, હાઉં, હાશ, હેં, હો, હા, વગેરે, વગેરે, કેવળપ્રયોગી અવ્યયો છે. વાક્યથી તદ્દન નિરાળા પડી ગએલા અવ્યયોને ‘વાક્યપૃથક્કરણ’માં પડતા મૂકવા.

સમાસ.

‘રામલક્ષ્મણુ,’ ‘રાજકુંવર,’ ‘પરમેશ્વર,’ ‘વરાળયંત્ર,’ ‘ચંદ્રમુખી,’ ‘યથાશક્તિ,’ ‘રામ અને લક્ષ્મણુ,’ ‘રાજનો કુંવર,’ ‘પરમ (મોટો) ઈશ્વર,’ ‘વરાળનું યંત્ર,’ ‘ચંદ્રના જેવું મુખ છે જેનું તે,’ ‘શક્તિ પ્રમાણે,’ આ રીતે ઉપર આવેલા શબ્દોનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવાથી તેના અર્થ સમજાય છે.

બ્યારે બે કે વધારે શબ્દો એકઠા મળી તેનો એક શબ્દના જેવોજ ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે તે શબ્દોનો સમાસ થયો કહેવાય.

સમાસ પામેલા શબ્દોના અર્થ સમજાવવા જોડી દીધેલા શબ્દોને છુટા પાડવા પડે છે.

સમાસનાં પદ.

‘ રાજકુંવર ’ સમાસના પ્રથમના શબ્દ ‘ રાજ ’ ને પૂર્વપદ ’ અને તેના છેલ્લા શબ્દ ‘ કુંવર ’ ને ‘ ઉત્તરપદ ’ કહે છે.

સમાસના પ્રકાર.

શબ્દઆત્માં જે શબ્દોને છુટા કરી બતાવ્યા છે તે ઉપરથી સમજાવું હશે, કે શબ્દો જુદી જુદી રીતે છુટા પાડી શકાય છે. જુદી જુદી રીત મુજબ સમાસની બંધો પણ જુદી જુદી થાય છે.

દ્વંદ્વ સમાસ.

‘ રામકૃષ્ણભણુ ’ ‘ રાજગણી ’ ‘ જાગૃચ્છાવાયુતેજ ’ આ બંધના સમાસને દ્વંદ્વ કહે છે. દ્વંદ્વ એટલે બંધુ. બે કે બેથી વધારે એકજ વિભક્તિવાળાં નામો જોડી દીધેલાં હોય છે, ત્યારે સમાસ ‘ દ્વંદ્વ ’ કહેવાય છે. ‘ અને ’ કે ‘ તથા ’ શબ્દો વચ્ચે મૂકવાથી અર્થ સમજાય છે:—જેમકે, રાજ અને ગણી.

તત્પુરુષ સમાસ.

‘ તત્પુરુષ ’ શબ્દ પોતેજ તત્પુરુષ સમાસ છે.

તત્પુરુષ=તેનો પુરુષ.

શોકાતુર = શોક વડે આતુર. (ત્રીજી વિભક્તિ).

સ્થાનબ્રહ્મ=સ્થાનથી બ્રહ્મ. (પાંચમી ,,).

સ્વર્ગવાસ=સ્વર્ગમાં વાસ. (સાતમી ,,).

આ સમાસમાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ વચ્ચેનો સંબંધ બીજીથી સાતમી વિભક્તિ સુધીની કોઈ પણ વિભક્તિથી બતાવાય છે. સમાસના પૂર્વપદને અધ્યાહાર રહેલી વિભક્તિ લાગુ પાડવાથી દરેક પદનો જુદો અર્થ તેમજ સમાસનો એક સંયુક્ત અર્થ સમજાય છે.

અણુક તત્પુરુષ સમાસ.

લુક = પ્રત્યયનો લોપ; અણુક = જેમાં પ્રત્યયનો લોપ

થયો તથી તે. 'યુધિષ્ઠિર' 'કર્તરિપ્રયોગ' 'કર્મણિ-પ્રયોગ' 'ભાવેપ્રયોગ' આ સમાસોમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો કાયમ રહ્યા છે.

નન્ તત્પુરુષ સમાસ.

'અણુબનાવ,' 'અસત્ય,' વગેરે સમાસ પામેલા શબ્દોમાં પૂર્વપદ નકારવાચક છે. આવા સમાસને 'નન્ તત્પુરુષ' કહે છે.

કર્મધારય સમાસ.

મહાદેવ = મોટો દેવ.

સહગુણ = સારો ગુણ.

ચંદ્રમુખ = ચંદ્ર જેવું મુખ.

મુખચંદ્ર = મુખ એજ ચંદ્ર.

કર્મધારય સમાસમાં પૂર્વપદ ગુણવાચક વિશેષણ અથવા ગુણવાચકના અર્થમાં વપરાયેલું ખીજું કોઈ પણ નામ હોય છે.

દ્વિગુ સમાસ.

'ત્રિભુવન,' 'ચતુર્વેદ,' આ શબ્દોના અર્થ ત્રણ ભુવનનો અને ચાર વેદનો સમુદાય એ પ્રમાણે થાય છે. પૂર્વપદ ગુણવાચક વિશેષણને બદલે સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય છે. દ્વિગુ સમાસ એ કર્મધારયનો પેટાભાગ છે. દ્વિગુ શબ્દમાં 'દ્વિ' સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોવાથી આ જાતના સમાસ યાદ રાખવાનું સહેલું થઈ પડશે.

મધ્યમપદલોપી સમાસ.

દહીવડાં = દહીંમાં આથેલાં વડાં. આ સમાસને છોડતી વેળા પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ વચ્ચેનો સંબંધ દેખાડવા એક અથવા વધારે શબ્દો વચમાં મૂકવાની જરૂર પડે છે. મધ્યના પદનો કોપ થયો છે, માટે આવા સમાસને 'મધ્યમ-પદલોપી' કહે છે.

બહુવ્રીહિ.

મહાબાહુ = મોટા છે હાથ જેના તે.

પીતાંબર = પીળું અંબર (વસ્ત્ર) પહેર્યું છે જેણે તે.

આ પ્રમાણે જે સમાસ છોડી શકાય છે તે 'બહુવ્રીહિ' કહેવાય છે. 'બહુવ્રીહિ' શબ્દ પોતેજ બહુવ્રીહિ સમાસ છે; બહુ છે વ્રીહિ (ડાંગેર) જેની પાસે તે. જે સમાસને બહુવ્રીહિ શબ્દની પેઠે છોડી શકાય છે તેને 'બહુવ્રીહિ સમાસ' કહે છે.

અવ્યयीभाव.

'પ્રતિદિન,' 'યથાશક્તિ' આ સમાસમાં 'દિન' કે 'શક્તિ' અવ્યય નથી; પરન્તુ 'પ્રતિ,' અને 'યથા' અવ્યયો સાથે આવવાથી 'પ્રતિદિન,' અને 'યથાશક્તિ,' એ શબ્દો અવ્યય જેવા થાય છે, માટે આવા સમાસને 'અવ્યयीभाव' કહે છે.

પ્રતિદિન = દિને દિને.

યથાશક્તિ = શક્તિ પ્રમાણે.

સંધિ.

સંધિ (સં=સાથે; ધા=મૂકવું, રાખવું) સાથે મૂકવું કે રાખવું; સંધિ એટલે સંધાણ.

સ્વરસંધિ.

૧. બારાક્ષરી = બાર + અક્ષરી. } અ + અ = આ.
શબ્દાર્થ = શબ્દ + અર્થ. }

૨. સિંહાસન = સિંહ + આસન. } અ + આ = આ.
ધર્માત્મા = ધર્મ + આત્મા. }

३. विद्यार्थी = विद्या + अर्थी. } आ + अ = आ.
 विद्याभ्यास = विद्या + अभ्यास. }
 विद्यालय = विद्या + आलय. } आ + आ = आ.

नियम.—अ के आ पछी अ के आ आवे तो आ थाय छे.

१. हरीञ्छा = हरि + ञ्छा. ङ + ङ = ङ.

२. कवीश्वर = कवि + श्वर. ङ + ङ = ङ.

नियम.—ङ के ङनी पछी ङ के ङ आवे तो ङ थाय.

१. जानूदय = जानु + दय. उ + उ = उ.

नियम.—उ के उ पछी उ के उ आवे तो उ थाय.

१. गणेश्वर = गण + श्वर. अ + ङ = अ.

२. महेश्वर = महा + श्वर. आ + ङ = आ.

३. महेश्वर = महा + श्वर. आ + ङ = आ.

नियम.—अ के आ पछी ङ के ङ आवे तो अ थाय.

१. सूर्योदय = सूर्य + उदय.

२. शाणोपयोगी = शाणा + उपयोगी.

नियम.—अ के आ पछी उ के उ आवे तो अ थाय.

१. देवर्षि = देव + ऋषि.

नियम.—अ के आ पछी ऋ आवे तो अर् थाय.

१. देवैश्वर्य = देव + श्वर्य.

२. अकैक = अक + कैक.

३. उत्तमौषधि = उत्तम + औषधि.

नियम.—अ के आनी पछी अ के अ आवे तो अ, अने अ के आ आवे तो औ थाय.

१. अत्यंत = अति + अंत.

२. प्रत्युत्तर = प्रति + उत्तर.

३. मन्वादि = मनु + आदि.

नियम.—उस्व के दीर्घ छ, उ, के ऋ पछी कोर्ध पल्लु
विजतीय स्वर आवे, तो तेने अहले अनु-
कमे य्, व्, अने र्, थाय.

१. गायन = गै + अन्.

२. नाविक = नौ + धक.

नियम.—अै, अौ, औ, औ पछी कोर्ध पल्लु स्वर आवे
तो अनुकमे, अय्, आय्, अव्, आव्, थाय.

व्यंजनसंधि.

१. सहायार = सत् + आयार

२. सहगुणु = सत् + गुणु.

नियम.—कोर्ध अधोष व्यंजननी पासै घोष अक्षर
के स्वर आवे, तो ते अधोष व्यंजनने ठंकाणु
ते वर्जना त्रीजे व्यंजन थाय

१. सञ्चरित्र = सत् + चरित्र.

२. सञ्जन = सत् + जन.

३. उत्सास = उत् + सास.

नियम.—दंतस्थानी पछी तालु, मूर्धस्थानी के ल
आवे तो पोते तेवाज थर्ध जय.

१. सञ्छास्त्र = सत् + शास्त्र.

२. अञ्छेर = अर्ध - अध - अध् + शेर.

નિયમ.—ખીજ શબ્દની શરૂઆતમાં શ્ આવે અને પહેલાને અંતે દંત્ય હોય, તો તે દંત્યનો ચ્ થાય છે, અને શ્ નો છ્ થાય છે.

૧. જગન્નાથ = જગત્ + નાથ.

૨. ઉન્મત્ત = ઉદ્ + મત્.

નિયમ.—ખીજ શબ્દની શરૂઆતમાં અનુનાસિક અક્ષર હોય, તો પહેલા શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવે છે તે પોતાના વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે.

ઉપર સ્વર અને વ્યંજનની સંધિના મુખ્ય મુખ્ય નિયમો આપ્યા છે. ગુજરાતીમાં સંધિ કરવાનું બહુ જોવામાં આવતું નથી. સંધિ કરવાની રીતે સંસ્કૃતમાં ઘણીજ સામાન્ય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો વપરાય છે, તેથી માત્ર સ્વર તેજ વ્યંજનની સંધિના નિયમોનું અહીં ટુંકું વિવેચન કરેલું છે.

વિરામચિહ્ન.

બોલતી કે લખતી વેળા અર્થ બરાબર સમજાય, માટે શબ્દ કે વાક્યની વચમાં થોડી કે વધારે વાર અટકવાની જરૂર પડે છે. ક્યાં કેટલું અટકવું, એ બરાબર સમજાય, માટે કેટલીક નિશાનીઓ મુકરર કરેલી છે. આવી નિશાનીઓને 'વિરામચિહ્ન' (વિ + રમ્ = થોભવું, અટકવું) કહે છે. મુખ્ય વિરામચિહ્નો ત્રીણે મુજબ છે:—

૧. અહ્યવિરામ. (,) ૨. અર્ધવિરામ. (;) ૩. ગુરુ-

વિરામ. (:) ૪. પૂર્ણવિરામ. (.) ૫. પ્રશ્નચિહ્ન. (?)
 ૬. ઉદ્ગારચિહ્ન. (!) ૭. અવતરણચિહ્ન. (' ' કે
 “ ”) ૮. કૌંસ. [] કે () ૯. અપસારણચિહ્ન.
 (— —).

અલ્પવિરામ.

જે શબ્દો સમાનાર્થે હોય તેની વચમાં અલ્પવિરામ આવે:—જેમકે, દશરથના પુત્ર, શ્રી રામચંદ્રજી વનવાસ ગયા. લંકાનો રાજા, રાવણ મરાયો.

૨. એકજ પ્રકારના ત્રણ કે તેથી વધારે શબ્દો સાથે આવે, અને છેલ્લા બે ‘અને’ થી જોડાય, તો પહેલાંના દરેક શબ્દ પછી અલ્પવિરામ મુકાય:—જેમકે, શ્રીસ, ઇટલી, અને સ્પેન યુરોપની દક્ષિણે આવેલા દ્વીપકલ્પો છે. વિદ્વાન, ડાહ્યા, અને વિવેકી શિક્ષકને સૌ ચાહે છે. આપણે દરેક કામ ધીરજથી, ચતુરાઈથી, અને ખંતથી કરવું જોઈએ. આવું તો જુના કાળથી થતું આવ્યું છે, હાલ પણ થાય છે, ને ભવિષ્યમાં પણ થશે.

૩. સંબોધનાર્થે આવેલા શબ્દો પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે:—જેમકે, લોકડીબાઈ, વનના રાજાજી માંદા પડ્યા છે, તેને તમે જોવા નહિ આવો ?

૪. એકજ વર્ગના શબ્દનાં જુદાં જુદાં જોડકાં સાથે આવે છે, ત્યારે દરેક જોડકા વચ્ચે અલ્પવિરામ મુકાય છે:—જેમકે, ઘરમાં કે ઘરની બહાર, દિવસે કે રાતે, તે પૈસાનોજ વિચાર કર્યા કરે છે.

૫. અને, માટે, તેથી, પણ, પરન્તુ, ઇત્યાદિ શબ્દો કોઈ વાક્યમાં આવે, અને જે તે વાક્ય ટુંકું હોય તો

નહિ, પણ લાંબું હોય તો આ શબ્દોની પૂર્વે અલ્પવિરામ મુકાય છે:—જેમકે, રામ અને લક્ષ્મણ વનમાં જવા નીકળ્યા. તે મોટો થયો તેથી ગાદી ચાલી ગઈ. એક વેળા એક લોકડીને દ્રાક્ષ ખાવાની ઇચ્છા થઈ, પણ તે એટલી બધી ઉંચી હતી, કે તેનાથી પહોંચી શકાય એમ નહતું.

૬. 'વગેરે.' 'ઇત્યાદિ,' પહેલાં, અને 'છેવટે,' 'હુંકામાં,' પછી ધણે ભાગે અલ્પવિરામ મુકાય છે.

અર્ધવિરામ.

ત્યારે અલ્પવિરામથી વધારે વખત અટકવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે 'અર્ધવિરામ' મુકાય છે:—જેમકે, પ્રામાણિકપણાથી ધણા ધણા લાભ છે; લોકો આપણને ચાહે છે; આપણું કામ સરળતાથી થાય છે; સૌથી મોટો લાભ તો એ કે ઈશ્વર આપણા ઉપર પ્રસન્ન રહે છે.

ગુરુવિરામ.

આ ચિહ્ન એકલું બહુ વપરાતું નથી. જે કંઈ કહ્યું હોય, તેમાં કંઈ દષ્ટાંતરૂપે ઉમેરવું હોય, ત્યારે આ ચિહ્ન વપરાય છે. ધાન્યની ધણી જાતો થાય છે:—જેવીકે, ઘઉં, ચણા, બાજરી, જીવાર, વગેરે.

પૂર્ણવિરામ.

વાક્ય પુરું થાય છે, ત્યારે પૂર્ણવિરામ (.) મુકાય છે. આગા આપવી હોય કે આશીર્વાદ આપવા હોય, ત્યારે પણ વાક્યને છેડે પૂર્ણવિરામજ મુકાય:—જેમકે, રાજાજનો હુકમ છે કે આ કામ તમારે કરવું. આ કામ જલદી તૈયાર કરો. પરમેશ્વર તમારું ભલું કરો.

પ્રશ્નચિહ્ન.

વાક્યમાં સવાત્ર પૂછ્યો હોય છે, તો તેની પછી પ્રશ્નચિહ્ન મુકાય છે:—જેમકે, હિંદુસ્તાનમાં કોનું રાજ્ય છે? હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકો ક્યારે આવ્યા?

બ્યારે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય પેટા વાક્ય હોય, ત્યારે પ્રશ્નાર્થ-ચિહ્ન મુકાય નહિ:—જેમકે, હિંદુસ્તાનમાં કોનું રાજ્ય છે એમ શિક્ષકે મને પૂછ્યું.

ઉદ્ગારચિહ્ન.

એક અથવા અનેક શબ્દથી કે કોઈ વાક્ય ઉપરથી હર્ષ, શોક, આશ્ચર્ય, વગેરેનો ઝોધ થતો હોય, તો તેને છેડે ઉદ્ગારચિહ્ન મૂકવામાં આવે છે:—જેમકે, અરેરે! તે મોડો આવ્યો એ કેટલું બધું ખોટું! તેના શબ્દો સાંભળી હું તો દિગ્ભ્રમ થઈ ગયો! સંબોધનને છેડે પણ ઉદ્ગારચિહ્ન આવે છે:—જેમકે, અરે રાજા! તને શું થયું?

અવતરણચિહ્ન.

ખીજા કોઈના વિચાર અથવા ખીજા કોઈનું ખોલેલું કે કહેલું તેનાજ શબ્દોમાં દર્શાવવું હોય, તો તે શબ્દોની પહેલાં અને પછી “ ” આવાં અવતરણચિહ્ન મુકાય છે. જે વાક્ય નાનું સરખું હોય તો માત્ર ‘ ’ આવાં ચિહ્નો મૂકવામાં આવે છે.

કૌંસ.

કોઈ વાક્યમાં અર્થ સ્પષ્ટ જણાવવા માટે વાક્યની સાથે ખાસ સંબંધ ન હોય એવી હકીકત વચ્ચે લાવવામાં

आवे छे. ओ हकीकत ओवी होय छे, के ते आतल करी होय तो तेथी वाक्यना अर्थमां कुंछि इेर पडतो नथी. आची हकीकत [] आवा अथवा () आवा कैंसमां मुकाय छे. राज्यनो अरो वारस शिवाथ (अटले संभाणनो छोकरे) ते वअते मात्र छ वरसनो हतो, तेथी राज्यनो अघो कारभार तेनो कडो राजराभ यलावतो हतो.

अपसारणुयिद्धन

हकीकत लपतां लपतां ते हकीकतने वधारे स्पष्ट करवाने अथवा वयमां सूथ आवेला विचार दर्शाववा तेनी पडेतां—आवु, अने तेनी पछी पणु—आवुं अवां ओ यिद्धनो मुकाय छे. आ यिद्धनो अपसारणुयिद्धनो कहेवाय छे. आपणु अनेक भाषा भोलनारा—गुजराती, सिंधी, पंजाबी, अंगाली—अेकज देशना छीअे.

